

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ «CARMEN SECULARE» ΤΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ*

Τά ποιητικά και πεζά έργα τῆς τελευταίας σολωμικῆς δεκαετίας παρουσιάζουν, γενικά, πολλά καί, συχνά, δυσεπίλυτα ἐκδοτικά καί ἐρμηνευτικά προβλήματα· ἄλλωστε, μέ σπάνιες ἐξαιρέσεις, ἔχουν ἀπασχολήσει ἐντελῶς εὐκαιριακά τῆ νεότερη ἔρευνα. Ἔτσι, εἰκοσιτέσσερα χρόνια ὕστερα ἀπό τῆ μνημειώδη ἔκδοση τῶν *Ἀυτόγραφων Ἔργων*, καί δέκα περίπου χρόνια ὕστερα ἀπό τήν ἐνθαρρυντική ἀναζωπύρωση τοῦ φιλολογικοῦ καί κριτικοῦ ἐνδιαφέροντος γιά ἐκδοτικά ζητήματα τοῦ Σολωμοῦ, τά περισσότερα ἀπό τά κείμενα τῆς περιόδου 1847 κ.έ. ἐξακολουθοῦν νά μένουν οὐσιαστικά ἀδιερεύνητα¹.

Ἐδῶ προχωρῶ – ἀναγκαστικά πολύ συνοπτικά – σέ προτάσεις πού ἀφοροῦν ἕνα ἀπό τά πιο ἐνδιαφέροντα, ὑπό αἴρεση «ῶριμα» ἔργα τῆς ἴδιας περιόδου, τό λεγόμενο «Carmen Seculare», ἔργο πού μοιάζει νά τό ξεχώρισαν, ἀνάμεσα σέ ἄρκετά ἄλλα ὁμοδόθια ἢ ὁμοιόδοθα σύγχρονά του σολωμικά κείμενα, ἤδη τά «Προλεγόμενα» τοῦ Πολυλά καί ἡ κριτική τοῦ Παλαμά, ἀλλά, ὅπως θά δοῦμε, καί ἡ δημιουργική προσοχή ἄρκετων Νεοελλήνων ποιητῶν.

Τό σημερινό καθεστῶς τῆς ἔρευνας φαίνεται νά ἐπιβάλλει νέες προτάσεις:

Μιά σύντομη ἐπισκόπηση τῆς ἐκδοτικῆς ἱστορίας τῶν ἐλληνικῶν καί τῶν ἰταλικῶν

* Μιά πρώτη, πολύ μικρότερη μορφή τοῦ κειμένου αὐτοῦ εἶχε διαβαστεῖ στό Ε΄ Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο (Ἀργοστόλι-Ληξούρι, 17-21.5.1986). Ἀπό τοὺς ἀκροατές τῆς ἀνακοίνωσης, εὐχαριστῶ, γιά τίς ἀντιδράσεις ἢ τίς σκέψεις τους, τοὺς Γιάννη Δάλλα, Ἀνδρέα Κίτσο-Μυλωνά καί Γ.Π.Σαββίδη. Ἐπίσης, τήν Ἑλένη Τσαντσάνογλου, πού διάβασε γραπτή μορφή τῆς ἀνακοίνωσης καί μοῦ ἔκανε χρησιμότερες ὑποδείξεις.

1. Ἡ πλήρης βιβλιογραφική καταγραφή τῶν νεότερων δημοσιευμάτων γιά τόν Σολωμό εἶναι ἕνα ἀπό τά ἐπείγοντα ἐρευνητικά ζητούμενα. Ἄν καί δέν πρέπει νά ὑποτιμηθοῦν τά δημοσιεύματα τῆς πρώτης δεκαετίας ὕστερα ἀπό τήν ἔκδοση τῶν *Ἀυτόγραφων Ἔργων* (ὅπου ξεχωρίζουν, ἐκτός φυσικά ἀπό τά μελετήματα τοῦ Λ.Πολίτη, οἱ ἐργασίες τῶν Μ.Κ.Χατζηγιακουμῆ καί L. Coutelle), ἡ μεταπολιτευτική, πανεπιστημιακή κυρίως, ἔξαρση εἶναι πιο πολυφωνική καί πλούσια σέ καρπούς ἢ σέ προοπτικές (αὐτοτελή δημοσιεύματα ἢ ἄρθρα τῶν Δ.Ν. Μαρωνίτη, Γ.Π.Σαββίδη, Ε.Τσαντσάνογλου, Ε.Γ.Καψωμένου, Γ.Βελουδῆ, Στ.Ἀλεξίου, R. Beaton, P. Mackridge, M. Peri κ.ά.).

Ἄπό τά δημοσιεύματα πού ἀφοροῦν, κυρίως, ἔργα τῆς τελευταίας σολωμικῆς δεκαετίας περιορίζομαι νά σημειώσω τήν ἐργασία μου «Προτάσεις γιά τόν 'Πόρφυρα' τοῦ Σολωμοῦ», *Ἀφιέρωμα σὸν καθηγητῆ Λίνο Πολίτη*, Θεσσ. 1979, σ. 153-184, καί τήν πρόσφατη μελέτη τοῦ Στ. Ἀλεξίου, «Σολωμικά. 1. Αἰμιλία Ροδόσταμο. 2. Πόρφυρας. 3. Ἐλεύθεροι Πολιορκημένοι», *Παλίμψηστον* 3 (Δεκ. 1986) 11-34 (ὀρισμένες παρατηρήσεις καί σκέψεις μου μέ ἀφορμή τῆ μελέτη αὐτή θά δημοσιευτοῦν σέ ξεχωριστό σύμμικτο).

κειμένων, πού φαίνεται να εντάσσονται στο πλαίσιο του λεγόμενου «Carmen Seculare», δείχνει ότι για τόν αναγνώστη πού δέν προστρέχει στά *Αυτόγραφα Έργα*² τά ελληνικά κείμενα εξακολουθούν και σήμερα να κυκλοφορούν κυρίως με τή γνωστή μορφή τών τριών (ἀριθμημένων) «Ἄγνωστου Ποιήματος Ἀποσπασμάτων [Carmen Seculare]» τῆς φιλολογικῆς-χρηστικῆς ἔκδοσης Λ. Πολίτη³, ἐνώ τά ἰταλικά κείμενα εἶναι προσιτά, και πάλι ἀπό τήν ἔκδοση αὐτή, στό πρωτότυπο και σέ ἑλληνική μετάφραση, με τήν ἐπίσης γνωστή μορφή τοῦ ἔμμετρου «L'albero mistico (Frammento)» και τών «πεζῶν σχεδιασμάτων» του⁴.

Ἐπομένως, τό ἔργο ἐμφανίζεται, γενικά, με τίς διαχωρισμένες γλωσσικά, ἀλλά «κρυσταλλωμένες» ἐκδοτικά μορφές τών ἐκδόσεων τοῦ 19ου και τών ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰώνα. Οἱ νεότερες ἐκδοτικῆς βελτιώσεις περιορίζονται κυρίως σε εὐρύτερη συμπερίληψη πρόσθετων γραφῶν (ἐπιμέρους «παραλλαγῶν» ἢ τμηματικῶν «σχεδιασμάτων»)· δέν δείχνουν, ὅμως, νέα ἀντίληψη τῆς σχέσης τών κειμένων μεταξύ τους, με ἀναδιάταξη τοῦ ὕλικου και με ἐκδοτική ἀναθεώρηση: ἡ ἐμπειρία τών *Αυτόγραφων Έργων* παραμένει, σέ μεγάλο βαθμό, φιλολογικά ἀναξιοποίητη.

Σχετική στασιμότητα παρουσιάζει και ἡ διερεύνηση ἄλλων ζητημάτων τοῦ ἔργου (ἀκριβέστερη χρονολόγηση, συσχετισμός με ἄλλα σολωμικά ἢ μή σολωμικά ἔργα, θεματική και «ποιητική» ἀνάλυση και ἐρμηνεία, παρακολούθηση τών «τυχῶν», κ.ἀ.). Δέν ἔχει ἐλεγχθεῖ ἡ παλαιότερη, πειστική ἴσως, ἀλλά ἀτεκμηρίωτη, κατά προσέγγιση χρονολόγηση τών ἑλληνικῶν κειμένων στά 1849, οὔτε ἔχουν συζητηθεῖ συστηματικά οἱ ἐρμηνευτικοί χαρακτηρισμοί ἢ οἱ νύξεις και ὑποθέσεις παλαιότερων⁵ και νεότερων κριτικῶν για τίς προθέσεις τοῦ Σολωμοῦ, για τόν τίτλο, τό

2. Ἀριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, *Διονυσίου Σολωμοῦ Αυτόγραφα Έργα*, Ἐπιμέλεια Λ. Πολίτη, Α: Φωτοτυπίες, Β: Τυπογραφική Μεταγραφή, Θεσσ. 1964, σσ. 515-516, 527, 549β, 604, 605, 607.

3. *Διονυσίου Σολωμοῦ Ἄπαντα*, Τόμος πρῶτος: Ποιήματα, Ἐπιμέλεια-Σημειώσεις Λ. Πολίτη, Ἰ.Α.Ε., «Ἰκαρος»,²1961, σσ. 262-263, 362.

4. *Διονυσίου Σολωμοῦ Ἄπαντα*, Τόμος δεύτερος: Πεζά και Ἰταλικά, Ἐπιμέλεια-Σημειώσεις Λ. Πολίτη, Ἰ.Α.Ε., «Ἰκαρος»,²1968, σσ. 223, 329-331, και Τόμος δεύτερος, Παράρτημα: Ἰταλικά (Ποιήματα και Πεζά), Μετάφραση Λ. Πολίτη με συνεργασία Γ.Ν. Πολίτη, Ἰ.Α.Ε., «Ἰκαρος», 1960, σ.108.

5. Για τίς πληροφορίες ἢ ὑποθέσεις τοῦ Πολυλά βλ. *Διονυσίου Σολωμοῦ Ἄπαντα*, δ.π., σμ. 3, σ. 39: «Ἡ ἰταλική σύνθεση, εἰς τήν ὁποῖαν ὁ ποιητής ἐργάζετο με ἀπίστευτην εὐκολία, δέν τόν ἀπόκοβε ὅμως ἀπό τήν ἑλληνική. Εἰς τήν ἴδιαν ἐποχή (1849), σμά εἰς τό κυριότερον ἔργο του, *Οἱ Ἐλεύθεροι Πολιορκημένοι*, ἔγραφε και τό *Carmen Seculare*, ἀπό τό ὁποῖο, ὡς φαίνεται, εἶναι τά σωζόμενα τρία Ἀποσπάσματα (σελ. 294 [ἐκδ. Κερκ.]). Μέρους τοῦ τρίτου ἀποσπάματος εὐρίσκεται και εἰς ἰταλικούς ἐνδεκασύλλαβους στίχους (σελ. 368 [ἐκδ. Κερκ.]), και ὅποιος συγκρίνη αὐτά τά δύο στιχουργήματα τῆς ἰδίας ὕλης θέλει εὖρει ὅτι ὁ χαραχτήρας τών δύο γλωσσῶν ἦταν καθαρῶτα τυπωμένος εἰς τό πνεῦμα τοῦ Σολωμοῦ, ὥστε ὅταν ἔγραφε ἑλληνικά ἐλευθερώνετο παντάπασι ἀπό τήν ἐπιρροή τῆς ἰταλικῆς, μολονότι εἰς αὐτήν συνήθως ὁμιλοῦσε, και, τές περισσότερες φορές, ἐπρωτοσχεδίαζε τά ποιήματά του», και σ. 362: «Ὁ ποιητής ἔγραφε ἕνα ποιήμα, σκοπός τοῦ ὁποῖου ἦταν νά ζωγραφίσῃ τήν τωρινή κατάσταση τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους και τό μέλλον του. Ἀπό αὐτό τό *Carmen Seculare*, ὡς τό ὄνόμαζε, μου ἐξεφώνησε μέρους τοῦ 3ου Ἀποσπάματος».

Για τίς ὑποθέσεις τοῦ Κουαρτάνου βλ., σέ μετάφραση, δ.π., σμ. 4, τ. 2, σ. 329-330: «Ὁ ποιη-

περιεχόμενο και τή δομή του έργου⁶.

⁷ «Αν εξαιρέσει κανείς όρισμένες συνοπτικές επιμέρους ύποθέσεις και προτάσεις⁷,

τής από πολύν καιρό είχε στό νοῦ του ένα Carmen Saeculare και τό επεξεργαζόταν από καιρό σέ καιρό, όπως φαίνεται από τά πρωτότυπα άποσπάσματα πού δημοσιεύτηκαν μαζί μέ τά ελληνικά ποιήματα (σελ. 151 [έκδ. Κερκ.])· όρθότερα: «πού δημοσιεύτηκαν στό τμήμα τών ελληνικών ποιημάτων [τής έκδ. Πολυλά]» – «nella parte delle poesie Greche»). Ίσως μέσα στό ποίημα αυτό νά είχε τή θέση του τό ωραιότατο και σέ πολλούς όχι άγνωστο έπεισόδιο του 'Ciacco' ή του 'Κόρακα του παλιού κάστρου', πού είναι ντυμένο μέ μία τόσο μελαγχολική είρωνεία πού σέ παρακινούσε σέ δυνατούς και θατιούς στοχασμούς. Καί πολύ λυπούμαστε πού δέν συγκρατήσαμε στή μνήμη μας παρά τή γενική διάταξη, μερικές λεπτομέρειες, και τό γεγονός πού περιέγραψε ό ποιητής. Άλλά χωρίς 'ίσως' είχε τή θέση του εκεί τό 'Μυστικό Δέντρο', από τό όποιο τούτοι οί στίχοι είναι μά άνάμνηση, μπορούμε νά πούμε (βλ. εκεί άπόσπ. 3). // Του ποιητή του έδινε μεγάλη ευχαρίστηση ν' άπαγγέλη τά δυό συνθέματα και συγκρίνοντάς τα νά κάνει νά ξεπηδούν καθαρά οί λόγοι πού κυβερνοῦν μέ διαφορετικό τρόπο τήν ποίηση και τό ρυθμό στίς δυό γλώσσες· κι' αν αυτό τό βάλομε δίπλα σ' εκείνο πού έλεγε ό Οὔγος Φόσκολος – πώς ό χαρακτήρας τής γλώσσας επηρεάζει τόσο πολύ τόν τρόπο πού εμπνέεται ό κάθε συγγραφέας, ώστε ή ίδια διάνοια σέ δυό διαφορετικές γλώσσες θά μπορούσε νά παρουσιάση μέ δυό διαφορετικούς τρόπους τόν ίδιο στοχασμό – θά έχουμε δίπλα στό δογματισμό και τήν άπόδειξη. [Όλα αυτά τά συνθέματα είναι τής τελευταίας δεκαετίας τής ζωής του].».

Βλ., επίσης, και *Κωστή Παλαμά "Άπαντα*, τ. 1-16, 'Αθ., «Μπίρης-Γκοδόστης», 1962-1969, τ. 2, σσ. 24 («... εκ τής πατρίδος εμπνέεται, τήν πατρίδα εκφράζει και τήν πατρίδα εξαίρει»), 25 («Τό Carmen Saeculare, ως μάς βεβαιοῦν σοφοί κριταί του Σολωμού – διότι δυσκόλως τό βλέπομεν από τούς περισωζομένους στίχους του – είναι ό εκατονταέτηρος ύμνος προς τό παρελθόν, τό παρόν και τό μέλλον τής πατρίδος πάλιν και πάντοτε»), 98 («... θαυμασίως άποκαλυπτικοί εκείνοι στίχοι του Carmen Saeculare»), 485-486 («'Εσχεδίασε τό 'Carmen Saeculare', τόν 'Νικηφόρον Βρυέννιον', τόν 'Ανατολικόν Πόλεμον'· τήν έθνικήν ιδέαν ποικίλως και πλουσίως εξητούσε νά συμβολίση εις τά ποιήματα ταῦτα»)· πρβ. και τ. 6, σσ. 42 (για τά ποιήματα τής «ιδέας» πού «προβάλλει σχεδόν πάντα, είτε από τήν ιστορία, είτε από τή φύση τήν ελληνική»), 43 («Ύμνος αισθηματικός και συγκινητικός... προς τήν όμορφία και τήν ιδέα τής γυναικός... ως τά ποιήματα... τά μυστικά και μουσικά... τής βοσκοπούλας του Carmen Saeculare»), 78, τ. 13, σσ. 429, 431-432, τ. 16, σ. 509 (για τά «λεγόμενα εικονικά και συμβολικά και μεταφυσικά και ποιητικά» έργα).

6. Ένδιαφέρουσες γενικότερες άπόψεις, αλλά και άμχανία για τά προβλήματα του συγκρομένου κειμένου, εκφράζει, π.χ., ό Γ. Άποστολάκης, *'Η ποίηση στη ζωή μας*, 'Αθ., «Κολλάρος», 1928, β' έκδ., χ.χ.έ., σσ. 130 κ.έ., 230-236, 241-242, 251-252 (άπαρχές του «αισθητικού τύπου» τής βοσκοπούλας, σχέση «τέχνης» και «φύσης», σύνδεση του ποιήματος μέ τόν *Κρητικό*, κ.ά.).

⁷ Αργότερα, ό Γ. Θέμελης, *'Η διδασκαλία τών νέων ελληνικών. Τό πρόβλημα τής έρμηνείας*, τ. 2, Θεσσ., «'Εκδόσεις Κωνσταντινίδη», 1969, σ. 28-30 (για τή συμβολική διάσταση του ποιήματος, και *'Ο Σολωμός ανάμεσά μας. Αναζήτηση τής άληθινής ανθρώπινης φύσης*, Θεσσ., «'Εκδόσεις Κωνσταντινίδη», χ.χ.έ., σσ. 67-70 (έπανάληψη τής «μυστικιστικής» έρμηνείας, τής σύνδεσης μέ εικόνες-σκέψεις του Goethe), 126 (σύνδεση τής «νύχτας» του ποιήματος μέ τήν «ύστερη νυχτιά» στους *'Ελεύθερους Πολιορκημένους*), διατυπώνει διαστικά όρισμένες χρήσιμες, αλλά άσυστηματοποίητες σκέψεις.

7. Όπως, π.χ., ή ενδιαφέρουσα σύνδεση του Γ. Βελουδή, *Germanograecia. Deutsche Einflüsse auf die neugriechische Literatur (1750-1944)*, τ. 1, Amsterdam, «A. M. Hakker», 1983, σ. 160 και σημ. 146 («Der 'singende Baum' im 'Carmen saeculare' (1849) und im italienischen Fragment des 'Albero mistico' (1849?) des Solomos ist wohl eine Nachbildung des 'klingenden Baumes im 'Heinrich von Ofterdingen'» – «Novalis, *Werke und Briefe*, hrsg. von Alfred Kellert, «Winkler», München 1968, σσ. 227, 303 (τ. 2, σ. 568))), πού χρειάζεται νά διερευνηθεί περισσότερο.

καί μία σφαιρικότερη προσπάθεια ἐρμηνευτικής προσέγγισης⁸, καμιά ικανοποιητική ἢ ὀλοκληρωμένη πρόταση γιά τίς «πηγές» - «παράλληλα» ἢ γιά ἀναγνωστικά - ἐρμηνευτικά προβλήματα τοῦ ἔργου δέν ἔχει διατυπωθεῖ κατά τά τελευταῖα χρόνια.

I

Ἡ ἐξέταση τῶν ἐκδοτικῶν προβλημάτων τοῦ ἔργου ἐπιβεβαιώνει, καί γιά τό λεγόμενο «*Carmen Seculare*», ὅτι κάθε ἐνδεχόμενη νέα ἐκδοτική πρόταση γιά τά σολωμικά κείμενα πού παραδίδονται καί σέ ἰδιόγραφη μορφή δέν μπορεῖ πλέον παρά νά ξεκινᾷ, καί νά καθορίζεται, ἀπό τήν ἐκδοση τῶν *Αὐτόγραφων Ἔργων*. Ὅπως συμβαίνει καί γιά ἀρκετά ἄλλα σολωμικά ἔργα, τό ἐλληνογλωσσο αὐτόγραφο ὕλικό τοῦ λεγόμενου «*Carmen Seculare*» ἐμφανίζεται ποσοτικά περιορισμένο, ἴσως ἀσυνεχές καί, ἀσφαλῶς, ἄνισο στήν πραγμάτευση - ἐκτέλεση. Ὡστόσο, παράλληλα, τά *Αὐτόγραφα Ἔργα* δείχνουν ὅτι ἔχουμε νά κάνουμε μέ ἓνα ἔργο «ὀλοκληρωμένο» καί ὄχι «ἀποσπασματικό». Ἄλλωστε, ἡ διατήρηση ἰταλόγλωσσων κειμένων, πού φαίνεται νά ἀνήκουν στό πλαίσιο τοῦ ἴδιου ἔργου προσφέρει χρησιμότητες καί, στά περισσότερα σημεῖα, ἀποφασιστικούς δείκτες τόσο γιά τόν ἔλεγχο τῶν προηγούμενων φιλολογικῶν - χρηστικῶν ἐκδόσεων ὅσο καί γιά τή διατύπωση νέων, καί διαφορετικῶν, ἐκδοτικῶν πρωτοβουλιῶν.

Ἐπομένως, εἶναι δυνατόν, νομίζω, χωρίς νά ἐμπλακοῦμε ἐδῶ στό γενικότερο ἐρώτημα γιά τίς «συνθετικές» ὀρίζουσες τῆς σολωμικῆς παραγωγῆς τῶν τελευταίων χρόνων («ποσοτική», «ποιοτική», καί «εἰδολογική» ὑφή τῶν κειμένων), νά προχωρήσουμε στόν ἐκδοτικό ἔλεγχο καί σέ ἐγχειρήματα νέας ἐκδοσης.

Γιά τόν διπλό τοῦτο στόχο, χρήσιμη θά εἶναι, πιστεύω, ἡ παράθεση τῶν ἀκόλουθων ἐπτά *Πινάκων*⁹:

⁸ Ἐντελῶς μετέωρες ἕως παραληρηματικές οἱ ὑποθέσεις τοῦ Β. Ἀθανασόπουλου, «Φῶς-σῶμα. Φῶς καί ὑπερβατική σωματικότητα στό ποιητικό τοπίο τοῦ Σολωμοῦ», *ΕΕΦΣΠΑ Β'*, 28 (1979-1985) 271-272, σημ. 67 («τά χαρισματοῦχα φωτιζόμενα σώματα πού ἐκπέμπουν φῶς καί ἐκεῖνο τό Μυστικό Δέντρο τοῦ *Carmen Saeculare*», «Ὁμως καί αὐτό τό Μυστικό Δέντρο ἴσως εἶναι ἓνα σύμβολο τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, μιᾶ φεγγαροντυμένη τοῦ φυτικού βασιλείου· ἄς θυμηθοῦμε ὅτι ὁ ἀναστημένος Χριστός ἔντυμένος μέ ὑπερούσιο φῶς [...], γεμάτος δύναμη πανίσχυρη καί ὑπέροχη, στάθηκε σά δέντρο πάνω σέ βουνοκορφή' (τ. Β' [ἐκδ. Πολίτη], σ. 117 καί τ. Β' παρ/μα, σ. 37)»).

8. Βλ. R. Beaton, «Dionysios Solomos: The Tree of Poetry», *Byzantine and Modern Greek Studies* 2 (1976) 161-182.

9. Ὁ *Πίνακας 1* περιλαμβάνει ὅλα τά δημοσιευμένα στήν τρέχουσα ἐκδοση Πολίτη (βλ. *παράπανω*, σημ. 3, 4) ἰταλικά καί ἐλληνικά κείμενα (καθώς καί μετάφραση τῶν ἰταλικῶν κειμένων) τοῦ ἔργου.

Οἱ *Πίνακες 2-5* περιλαμβάνουν ὅλο τό γνωστό αὐτόγραφο ἰταλικό καί ἐλληνικό ὕλικό (= *Πίνακας 2: ΑΕ*, τ. 2, σ. 527· *Πίνακες 3-4: ΑΕ*, τ. 2, σσ. 515-516 (ἓνα, διπλωμένο φύλλο, γραμμένο καί στίς δύο ὄψεις· κρατῶ τή φορά τῆς ἐκδοσης)· *Πίνακας 5: ΑΕ*, τ. 2, σ. 549β (ἀλλάζω κατά 90° τή φορά τῆς ἐκδοσης)).

Ὁ *Πίνακας 6* ἐπιχειρεῖ μιᾶ πρώτη προσπάθεια συνοπτικῆς ἀνασύνθεσης μᾶς συμβατικῆς, πλήρους μορφῆς τῆς δομῆς τοῦ ἔργου, ὅπως προκύπτει μέσα ἀπό τά ἰταλικά καί ἐλληνικά κείμενα τῶν *ΑΕ*.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΑΓΝΩΣΤΟΥ ΠΟΙΗΜΑΤΟΣ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ

[CARMEN SECULARE]

1.

Ὅξω ἀνεθοκατέβαινε τὸ στήθος, ἀλλὰ μέσα
 Ἄνθιζει μὲ τοὺς κρίνους τοῦ καρφενικῆς ὁ κόσμος.
 Αὐγὴ 'ναι κι' ἀστραφτε γλυκὰ σὰ στήν ἀρχὴ τῆς κλάσης.
 Κι' ἐπράτουνε τὰ κάτασπρα ποδάρια στὴ δροσιά τῆς.

2.

Κραταί στο χόρτο τὰ κεριά, κεριά κομματιασμένα·
 Οὐρανὸς δένεται καὶ γῆ στήν ἑμορφη ματιὰ τῆς.

3.

Δέν εἶναι χόρτο ταπεινὸ, χαμῶδεντρο δὲν εἶναι·
 Βρόσες ἀπλώνει τὰ κλαδιά τὸ δέντρο στὸν αἶρα·
 Μὴν καρτερὴς ἐδῶ πουλί, καὶ μὴ προσημένης χλόη·
 Γιατὶ τὰ φύλλ' ἂν εἶν' πολλὰ, σὲ κάθε φύλλο πνεῦμα.
 Τὸ ψηλὸ δέντρ' ὀλόκληρο κι' ἠχολογᾷ κι' ἀστράφτει 8
 Μ' ἔλους τῆς τέχνης τοὺς ἠχοῦς, μὲ τ' οὐρανοῦ τὰ φῶτα.

Σαστίς' ἢ γῆ κι' ἢ θάλασσα κι' ὁ οὐρανὸς τὸ τέρας,
 Τὸ μέγα καλυκάντηλο μὲς στοῦ ναοῦ τῆς φύσης,
 Κι' ἀριμύζουν διάφορο τὸ φῶς χιλίες χιλιάδες ἀστρα,
 Χιλίες χιλιάδες ἀσμάτα μυλοῦν καὶ κάνουν ἓνα. 10
 Στὶ δένδρο κάτω δέησην ἔκαμ' ἢ βοσκοπούλα·
 Τ' ἀστρα γοργὰ τὴ δέχτηκαν καθὼς ἢ γῆ τὸν ἥλιο.

Τέλος, ὁ Πίνακας 7 προβάλλει (χωρὶς παράθεση φιλολογικῆ ἢ κριτικῆ ὑπομνήματος μὲ τίς ὑπόλοιπες γραφές, οὔτε «ἀναλυτικῆς» ἐκδόσης ὄλουτοῦ ὕλικου τῶν συνθετικῶν ἐπεξεργασιῶν) τίς δύο, κατὰ τὴ γνώμη μου, δυνατότητες νέας φιλολογικῆς - χρηστικῆς ἐκδόσης τῆς ἐλληνικῆς μορφῆς τοῦ ἔργου, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀσφαλέστερη θεωρῶ τὴν πρώτη.

Ἡ σύγκριση τῶν Πινάκων 1, 2-5, 7 ἐπιτρέπει, ἀπόσκοπτα, νὰ σχηματίσουμε γνώμη γιὰ τὴ συνάφεια τῶν ἰταλικῶν καὶ ἐλληνικῶν κειμένων τοῦ ἔργου, γιὰ τὸν βαθμὸ ἐπιτυχίας τῆς ἐκδόσης (Πολυλᾶ-) Πολίτη καὶ γιὰ τὰ ὄρια μιᾶς βελτιωμένης νέας ἐκδόσης.

Τὴν ὀρολογία τοῦ Πίνακα 6 τὴ δανερίζομαι ἀπὸ τὴ μεθοδικὴ ἀνάλυση τῆς Ε. Τσαντσάνογλου (Μιά λανθάνουσα ποιητικὴ σύνθεση τοῦ Σολομοῦ. Τὸ αὐτόγραφο τετράδιο Ζακύνθου ἀφ. 11. Ἐκδοτικὴ Δοκιμὴ, Ἀθ., «Ἐρμῆς», 1982). Ἡ χρῆση τῆς ὀρολογίας ἐδῶ εἶναι, βέβαια, πειραματικὴ, ἐφόσον ἰδιάζονται καὶ αὐξημένα προβλήματα παρουσιάζει ὁ καθορισμὸς τοῦ περιεχομένου καὶ τῶν ὀρίων τῶν «σταδίων συνθετικῆς ἐπεξεργασίας» καὶ τῶν «θεματικῶν μονάδων ἐπεξεργασίας» σὲ σολωμικὰ ἔργα ὅπως τὸ λεγόμενον «Carmen Seculare», πού ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ σχετικὰ μικρὸ ἀριθμὸ κειμένων καί, προπαντός, ἔχουν παραδοθεῖ σὲ μὴ συνεχόμενους, καὶ χρονολογικὰ δυσπροσδιόριστους μεταξὺ τους, χειρόγραφους μάρτυρες.

Τὰ Σαραφείμ ἐγνώρισαν τὸ βάθος τῆς ἀγάπης.
Κι' ὀλόκληρ' ἢ Παράδεισο διπλὴ Παράδεισός 'ναι.
Ποιός 'είχε περὶ τοῦ σοῦμελλε, πέτρα, νὰ βγάλῃς ρόδο; 18

Ἄλλὰ τοῦ τῶρα βρίσκονται τὰ κάτασπρα ποδάρια;
Ποῦ 'ναι τὸ στήθος τ' ἁμορφο τοῦ τέτοιους κόσμους ἔχει;

Στ' ἀμπέλ' ἢ κόρη κάθεται καὶ παίζει μὲ τ' ἀρνὶ τῆς.

1.

Στ. 1 Ἀκίνητα τὰ κάτασπρα ποδάρια στὴ δροσοῦλα.

2.

» 2 Τὸ δέντρο σπρώχνει ἀνίστα κωλὸς πλατιά χιλιάδες

» 3 Κι' ἔθε πούλι νὰ μὴ ζητάς, νὰ μὴ γερσοῦς χλόη

» 4 Φόλλα πολλὰ σ' κάθε κλαδί, καὶ σ' κάθε φύλλο πνεῦμα

» 5-6 Κι' ἠχολογοῦσε κι' ἀστραφίε τὸ μέγα δέντρο, κι' εἶχε
Ἵλους τῆς τέχνης τοῦ ἠχοῦ καὶ τ' οὐρανοῦ τὰ φῶτα.

» 7 Σκοπὴ ἢ γῆ κι' ἢ θάλασσα κι' ὁ οὐρανὸς τὸ θαῦμα.

L'ALBERO MISTICO

(FRAMMENTO)

S'erge il valido tronco alto su questo
Nostro suol, che alla vita è oulla e tomba;
Alto sul tronco il frondeggiar, che tanta
Parte abbraccia di dolce aria serena;
Ma scoperta non è la sua verdura:
Oiso posa uno spirto in ogni foglia,
Si che l'albero immane intero tutto
Splende, e canta. lontano assai vibrando
Oli astri del cielo e i fremiti dell'arte.

Στ. 1 Sorge il valido tronco

Στ. 2 Alto dal tronco il frondeggiar profondo

✽

Τὸ χφ ἔχει πρὶν ἀπὸ τοῦ στίχου: τὸ ἀκόλουθο κατὸ σχεδίασμα στὶς
ἑξῆς δύο παραλλαγές:

Sorge valido ¹⁾ il tronco dell'albero dal terreno che all'uomo è
oulla e tomba; alta dal tronco è la [sua] frondazione che profundis-
sima ed estesa abbraccia tanta parte d'aria serena; ma l'albero non
è solo; uno spirito siede in ogni fronda al che tutto risplende e canta.

(ma il grand'albero non è solo; in ogni fronda siede uno spirito, sì che il grande albero tutto intero risplende e canta).

Alto è il tronco dell'albero, dal terreno che all'uomo è culla e tomba; alta dal tronco la frondazione, che profundissima ed estesa abbraccia tanta parte d'aria serena, ma non è solo, ma non è albergatore dell'uccelletto. In ogni fronda posa uno spirito, sì che il grand'albero tutto intero riluce e canta, vibrando in grandissima lontananza tutti gli splendori dell'etere, tutti i suoni dell'arte.

1) Alto è

(Μετέφραση)

ΤΟ ΜΥΣΤΙΚΟ ΔΕΝΤΡΟ

(ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ)

Ὀρθώνεται ὁ γερὸς κορμὸς¹⁾ φηλὰ πάνω σὲ τοῦτο εἶδὲ τὸ χῶμα μας, ποὺ εἶναι γιὰ τὴ ζωὴ κοῦνια καὶ τάφος· ἀπάνω ἀπάνω στὸν κορμὸ ἢ φυλλωσιὰ²⁾ ποὺ τόσο κομμάτι πιάνει γλυκὸ, καλοσυνάτου ἀέρα· μὰ ἔρημη δὲν εἶναι ἡ κραινίδα του· χαροῦμενο σὲ κάθε φύλλο κάθεται ἕνα πνεῦμα, ἔτσι ποὺ τὸ θεόρατο δέντρο ὀλόκληρο ἀστράφτει καὶ τραγουδᾷ, ἐσχόνοντας πέρα μακριὰ ἐσ' ἄστρα ἔχει ὁ οὐρανὸς καὶ ὅσες φωτὸς ἡ τέχνη.

1) Πιστάνει ὁ γερὸς κορμὸς 2) ἀπάνω ἀπάνω ἀπ' τὸν κορμὸ ἢ βαθιὰ φυλλωσιὰ

✱

Ὑψώνεται ὁ γερὸς κορμὸς τοῦ δέντρο ἀπὸ τὸ χῶμα, ποὺ εἶναι γιὰ τὸν ἄνθρωπο κοῦνια καὶ τάφος· φηλὰ ἀπὸ τὸν κορμὸ εἶναι ἡ φυλλωσιὰ, ποὺ πυκνότητα καὶ ἀκλωμένη ἀγκαλιάζει τόσο πολὺ ἀπὸ τὸν ἥσυχον ἀέρα, ἀλλὰ δὲν εἶναι μονάχο· ἕνα πνεῦμα κάθεται σὲ κάθε φύλλο, ἔτσι ποὺ ὀλόκληρο ἀστράφτει καὶ τραγουδᾷ.

(ἀλλὰ τὸ μεγάλο δέντρο δὲν εἶναι μονάχο· σὲ κάθε φύλλο κάθεται ἕνα πνεῦμα, ἔτσι ποὺ τὸ μεγάλο δέντρο ὀλόκληρο ἀστράφτει καὶ τραγουδᾷ).

Ψηλὸς εἶναι ὁ κορμὸς τοῦ δέντρο ἀπὸ τὸ χῶμα, ποὺ εἶναι γιὰ τὸν ἄνθρωπο κοῦνια καὶ τάφος· φηλὰ ἀπὸ τὸν κορμὸ ἢ φυλλωσιὰ, ποὺ πυκνότητα καὶ ἀκλωμένη ἀγκαλιάζει τόσο πολὺ ἀπὸ τὸν ἥσυχον ἀέρα, ἀλλὰ δὲν εἶναι μονάχο, ἀλλὰ δὲ εἶναι ἄσολο σὲ πούλακι. Σὲ κάθε φύλλο ἀκουμπᾷ ἕνα πνεῦμα, ἔτσι ποὺ τὸ μεγάλο δέντρο ὀλόκληρο ἀστράφτει καὶ τραγουδᾷ, κἀνοντας νὰ δοῦνται σὲ μεγάλη ἀπόσταση ἕλα τὰ φῶτα τοῦ αἰθέρα καὶ ὅσους τοῦς ἠχοὺς τῆς τέχνης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

^{sorge valido} ^{dell'albero}
 Alto [è] il tronco [dell'albero] dal terreno che all'uomo è culla
 e tomba; alta dal tronco è la [sua] frondazione che profondissima
 ed estesa abbraccia tanta parte d'aria serena: ^{Ma l'albero, non è} [ma il grand ablb l']
 solo ^{[in] uno spirito siede in ogni fronda sì che il [del] che il}
 [albero non è solo;] ogni fronda [siede uno spirito, sì che il grande]
 5 ^{grand} ^{che} ^{tutto}
 albero, [tutto] intero risplende e canta.

Alto è il tronco dell'albero, dal terreno che all'uomo è culla
 e tomba; alta dal tronco la frondazione, che profondissima ed
 estesa abbraccia tanta parte d'aria serena, ma non è solo, ma
 non è albergatore dell'uccelletto. In ogni fronda posa uno spirito,
 10 sì che il grand' albero tutto intero riluce e canta, vibrando in
 grandissima lontananza tutti gli splendori dell'etere, e tutti
 i suoni dell'Arte.

S'erge il valido tronco alto su questo
 Nostro suol che alla vita è culla e tomba,
 15 ^{sul} ^{che tanta}
 Alto dal tronco il frondeggiar [profondo]
 Parte abbraccia di dolce aria serena,
 Ma scoperta non è la sua verdura;
 Gajo posa uno spirito in ogni foglia
 Sì che l'albero immane intero tutto
 20 Splende e canta lontano assai vibrando
 Gli astri del cielo e i fremiti dell' Arte.

Qui sotto etc. tratti netti

I nudi piedi sull'erba le parole delle labbra di rose [nascono] semplici e
 La preghiera per la

Δεν ἴνε χορτο ταπινὸ χαμοδεντρο δεν ἴνε.

Βρυσεσ ἀπλονί τὰ κλαδιά το δεντρο στον αερα.

μίν καρτερίς ἐδὸ πελί, ^{προσμενίς} κ' μί γιρέβίς χλοη'

γιατί τὰ φίλ' αν' (ν' πολὰ, σε καθε φίλο [πρ] πνευμα,

το ψιλὸ δεντρ' ολόκληρο κ' ἰχολογα κ' αστραφτι

5 μ' ολως της τεχνης τῆς ἰχῆς με τ' ερανῆ τὰ φοτα.

σασιζ' η γῆ κ' η θαλασα κ' ο ερανος το [τερας] (θαυμα)

το μεγα πολικάντιλο μὲς το ναύ της φυσίς,

κ' αρμοζεν διαφορο τὸ φος χίλιες χίλιαδες αστρα,

χίλις χιλιάδες ασματα μιλων κ' κανων ενα.

10 στο δεντρο κατε δεισίν εκαμ' η βοσκοπελα'

τ αστρα γοργά τη δεχτικαν καθος η γη τον ἴλιο.

τὰ σεραφήμ εγνωρυσαν τὸ βαθος της αγάπις,

κ' ολοκρυ η παραδισο διπλή παραδισο 'νε.

[ακυνίτα τα κατασπρα ποδαρια στη δροσελα.]

15 πιδὸς ἰχε πί πε σὲ 'μελε, πετρα, να βγαλις ροδο.

11(1) 6 θαυμα : τὸ υ πάνω σὲ μ 13 γρ. ολοκληρω

κρυμν' η χλοη γιά καθετε σε καθε φιλο ψνευμα,
 το μεγα δενδρο ολοκληρο κ' εχολογα κ' αστραφτι
 ψ' υχολογισε κ' αστραφτε το μεγα δεντρο κ' εχε
 μ' ολως
 [ολως] της τεχνης τε ιχθς με τ' Ὑρανῶ τα φοτα
 [της] δεισυν την βρανια τῶ ροδισμενο στομα
 οξο ανεβοκατεβενε το στιθος, [το στιθος] αλα μεσα 5
 ανθιζη με τες κρινισῶ παρθενικῶς ο κοσμος 15

αυγη 'νε κ' αστραψτε γλικα σα στην αρχη της πασις,
 κ' κρατενε τα κατασπρα ποθαρια στη δροσιατης

†κριβι† στο χορτο τα κερια κερια κομματιασμενα.

των Ὑρανῶν εκυταξε, την γην ψ τες ενονει· 10
 το δενδρο σπροχνη αναερα
 'ς καθε κλαδι φιλα πολα πολες κλαδια χιλιαδε·
 φιλα πολα 'ς καθε κλαδι, ψ' 'ς καθε φιλο πνευμα.
 το μεγα δεντρ' ολοκληρο κ' εχολογα κ' αστραφτι
 μ' ολως της τεχνης τες ιχθς με τ' βρανῶ τα φοτα.
 Ὑρανῶς δενετε ψ' γη στην ομορφι ματατης.

στ' αμπελ[ι] η καθετε κ' πεζει με τ' αρνιτης·
 κ' εδο παλλ να μι ζιτας να μι γιφεις χλοη

1 γρ. πνευμα 3 της τεχνης από κάτι άλλο αδιάγνωστο || με: από ψ
 4 στόμα: από κάτι άλλο 7 γρ. αστραφτε || γρ. πλασις (τό σ πάνω σε
 λ) 9 †κριβι† δυσανάγνωστο από στάξιμο μελανιοσ 14 γρ. ματιατης

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

[τα λογιατης ανθιζανε % ιχαν δροσιά κ' φλογα]

[αλλα]

αλα πε τορα βρισκοντε τα κατασπρα ποδαρια ;
 π' ενε το στιθος τ' ομορφο πε τετις κοσμος εχι ;
 5 στ' αμπελ' η κορι καθετε % πεζι με τ' αρνιτης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

† - - χε + + θ†

La su il Cherubino e il Serafino, † - - già†

Πιος ιχε πὸ πε σμελε, πετρα, να βγαλις ροδο

Ma colei che etc. etc. etc. D

5 π' ενε το στιθος τ' ομορφο πε τετις κοσμος εχι .
 στ' αμπελη κορι καθετε % πεζει με τ' αρνι της.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Θεματικές μονάδες επεξεργασίας

«ΕΝΟΤΗΤΑ» I: [«ΤΟ ΜΥΣΤΙΚΟ ΔΕΝΤΡΟ»]

- A. δέντρο ψηλό, όχι χαμόδεντρο
- B. φυτρωμένο στή γη, πού είναι για τόν άνθρωπο κούνια και τάφος
- Γ. κλαδιά άπλωμένα ψηλά στόν άέρα
- Δ. δέντρο πού δέν είναι μόνο / γυμνό, οϋτε και έχει πουλί ή χλόη
- Ε. έχει σέ κάθε φύλλο πνεϋμα
- Z. όλόκληρο ήχολογᾶ και άστράφτει
- H. μέ ὄλους τούς ἤχους τῆς τέχνης, μέ τά φῶτα τοῦ (νυχτερινοῦ) οὐρανοῦ
- Θ. σαστίζουν ή γῆ και ή θάλασσα, και ὁ οὐρανός (τό πολυκάντηλο στό ναό τῆς φύσης), ἦ: σαστίζουν τά στοιχεῖα τῆς φύσης μέ τό θαυματικό δέντρο (τό πολυκάντηλο στό ναό τῆς φύσης)
- I. συναρμόζονται ἑκατομμύρια, διαφορετικά στό φῶς, ἄστρα, ἑκατομμύρια διαφορετικά ἄσματα

«ΕΝΟΤΗΤΑ» II [«Η ΔΕΗΣΗ ΤΗΣ ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑΣ ΚΑΤΩ ΑΠΟ ΤΟ ΔΕΝΤΡΟ»]

- A. γλυκοχάραμα σάν τήν ἀρχή τῆς δημιουργίας
- (B. ή βοσκοπούλα κάτω ἀπό τό δέντρο)
- Γ. τά κάτασπρα (γυμνά) πόδια στή χλόη / δροσιά
- Δ. τά κομματιασμένα κεριά στό χόρτο
- Ε. τά λόγια (τῆς δέησης) ἀπό τό ροδισμένο στόμα / ἀνθίζουν δροσάτα και φλογισμένα
- Z. τό στήθος ἀνεβοκατεβαίνει ἐξωτερικά, ἐνῶ μέσα ἀνθίζει παρθενικός κόσμος
- H. ή ματιά τῆς βοσκοπούλας ἐνώνει / δένει τόν οὐρανό και τή γῆ
- Θ. ή δέηση γίνεται δεκτή ἀπό τά ἄστρα, τά Σεραφεῖμ γνωρίζουν τό βάθος τῆς ἀγάπης και ή Παράδεισος εἶναι (γίνεται) διπλή
- I. (θαυμαστική) ἀποστροφή πρὸς τήν πέτρα (γῆ) πού γέννησε τή βοσκοπούλα-ρόδο

«ΕΝΟΤΗΤΑ» III: [«Η ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑ ΣΤΟ ΑΜΠΕΛΙ»]

- A. ἐρώτηση για τό πού βρίσκονται τώρα τά κάτασπρα πόδια
- B. ἐρώτηση για τό πού εἶναι τό παρθενικό - θεῖο στήθος
- Γ. (ἀπάντηση - πληροφορία:) ή βοσκοπούλα κάθεται στό ἀμπέλι, παίζοντας μέ τό ἄρνι τῆς

Παρουσία τῶν θεματικῶν μονάδων ἐπεξεργασίας
στά σωζόμενα Ἰταλικά καί Ἑλληνικά στάδια συνθετικῆς ἐπεξεργασίας

Πρῶτο στάδιο: Ἰταλική πεζή ἐπεξεργασία (= AE 527, 1-5)	I A, B, Γ, Δ, E, Z
Δεύτερο στάδιο: Ἰταλική πεζή ἐπεξεργασία (= AE 527, 6-12)	I A, B, Γ, Δ, E, Z, H
Τρίτο στάδιο: Ἰταλική ἔμμετρο καί πεζή ἐπεξεργασία (= AE 527, 13-24)	I A, B, Γ, Δ, E, Z, H, Π (B), Γ, E, (Z)
Τέταρτο στάδιο: Ἰταλική πεζή καί Ἑλληνική ἔμμετρο ἐπεξεργασία (= AE 549δ, 1-6)	Π Θ, I, III (A), B, Γ
Πέμπτο στάδιο: Ἑλληνική ἔμμετρο ἐπεξεργασία (= AE 515A, 1-10)	I Δ, E, Z, H, II E, Z, A, Γ, Δ, H
Ἑκτο στάδιο: Ἑλληνική ἔμμετρο ἐπεξεργασία (= AE 515A, 11-16)	I Γ, Δ, E, Z, H, II H, III Γ, I Δ
Ἑβδομο στάδιο: Ἑλληνική ἔμμετρο ἐπεξεργασία (= AE 515B, 1-15, 516, 1-5)	I A, Γ, Δ, E, Z, H, Θ, I, II B, Θ, Γ, I, E, III A, B, Γ

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΠΡΟΤΑΣΗ I

Δέν εἶναι χόρτο ταπεινό, χαμόδεντρο δέν εἶναι.
Βρύσες ἀπλώνει τά κλαδιά τό δέντρο στόν ἀέρα.
Μήν καρτερεῖς ἐδῶ πουλί, καί μή προσμένεις χλόη·
γιατί, τά φύλλ' ἄν εἶν' πολλά, σέ κάθε φύλλο πνεῦμα,
5 τό ψηλό δέντρο' ὀλόκληρο κ' ἠχολογᾷ κι' ἀστράφτει
μ' ὄλους τῆς τέχνης τοῦς ἠχοῦς, μέ τ' οὐρανοῦ τά φῶτα.
Σαστίζ' ἡ γῆ κ' ἡ θάλασσα κι' ὁ οὐρανός τό θαῦμα,
τό μέγα πολυκάντηλο μέσ στό ναό τῆς φύσης,
κι' ἀρμόζουν διάφορο τό φῶς χίλιες χιλιάδες ἄστρα,
10 χίλιες χιλιάδες ἄσματα μιλοῦν καί κάνουν ἕνα.

Αὐγή 'ναι κι' ἄστραφτε γλυκά σά στήν ἀρχή τῆς πλάσης.
'Ακίνητα τά κατάσπρα ποδάρια στή δροσοῦλα.
†Κρύβει† στό χόρτο τά κεριά, κεριά κομματιασμένα.
Τά λόγια της ἀνθίζανε κ' εἶχαν δροσιά καί φλόγα.
15 Ὅξω ἀνεβοκατέβαινε τό στήθος, ἀλλά μέσα
ἀνθίζει μέ τοῦς κρίνους του παρθενικός ὁ κόσμος.
Οὐρανός δένεται καί γῆ στήν ὁμορφη ματιά της.
Στό δέντρο κάτου δέσην ἔκαμ' ἡ βοσκοπούλα·

τ' ἄστρα γοργά τή δέχτηκαν, καθώς ἡ γῆ τόν ἥλιο,
 20 τὰ Σεραφεῖμ ἐγνώρισαν τό βάθος τῆς ἀγάπης,
 κι' ὀλόκληρ' ἡ Παράδεισο διπλή Παράδεισό 'ναι.
 Ποιός εἶχε πεῖ πού σου 'μελλε, πέτρα, νά βγάλεις ρόδο.

Ἄλλά πού τώρα βρίσκονται τὰ κατάσπρα ποδάρια;
 Πού 'ναι τό στήθος τ' ἄμορφο πού τέτοιους κόσμους ἔχει;
 25 Στ' ἀμπέλ' ἡ κόρη κάθετα καί παίζει μέ τ' ἀρνί της.

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΠΡΟΤΑΣΗ ΙΙ

Δέν εἶναι χόρτο ταπεινό, χαμόδεντρο δέν εἶναι.
 Βρύσες ἀπλώνει τὰ κλαδιά τό δέντρο στόν ἀέρα.
 Μήν καρτερεῖς ἐδῶ πουλί, καί μή προοσμένεις χλόη·
 γιατί, τὰ φύλλ' ἄν εἶν' πολλά, σέ κάθε φύλλο πνεῦμα,
 5 τό ψηλό δέντρ' ὀλόκληρο κ' ἠχολογᾷ κι' ἀστράφτει
 μ' ὄλους τῆς τέχνης τούς ἠχούς, μέ τ' οὐρανοῦ τὰ φῶτα.
 Σαστίζ' ἡ γῆ κ' ἡ θάλασσα κι' ὁ οὐρανός τό θαῦμα,
 τό μέγα πολυκάντηλο μέσ στό νάό τῆς φύσης,
 κι' ἀρμόζουν διάφορο τό φῶς χίλιες χιλιάδες ἄστρα,
 10 χίλιες χιλιάδες ἄσματαμιλοῦν καί κάνουν ἕνα.
 Στό δέντρο κάτου δέησην ἔκαμ' ἡ βοσκοπούλα·
 τ' ἄστρα γοργά τή δέχτηκαν, καθώς ἡ γῆ τόν ἥλιο,
 τὰ Σεραφεῖμ ἐγνώρισαν τό βάθος τῆς ἀγάπης,
 κι' ὀλόκληρη ἡ Παράδεισο διπλή Παράδεισό 'ναι.
 15 Ποιός εἶχε πεῖ πού σου 'μελλε, πέτρα, νά βγάλεις ρόδο.
 Ἄλλά πού τώρα βρίσκονται τὰ κατάσπρα ποδάρια;
 Πού 'ναι τό στήθος τ' ἄμορφο πού τέτοιους κόσμους ἔχει;
 Στ' ἀμπέλ' ἡ κόρη κάθετα καί παίζει μέ τ' ἀρνί της.

Συνοψίζω τὰ πορίσματα πού προκύπτουν ἀπό τούς παραπάνω *Πίνακες*:

α. Τό ὕλικό τοῦ λεγόμενου «*Carmen Seculare*» πού παραδίδεται αὐτόγραφο ἐπιβεβαιώνει τήν πολύ παλαιότερη, γενική παρατήρηση τῆς ἔρευνας ὅτι ἡ πρώτη κατάσπρωση τοῦ συνόλου, ἢ μέρους τῆς θεματικῆς δομῆς τῶν σολωμικῶν ἔργων κατατίθεται συνήθως στά ἰταλικά καί σέ πεζό λόγο. Αὐτό συμβαίνει μέ τό πρῶτο κείμενο τῆς σελίδας πού συγκεντρώνει ὅλα τὰ ἀμιγῆ ἰταλικά κείμενα τοῦ ἔργου (*Πίνακας 2*).

Ἀκολουθοῦν ὄχι μόνον ἀρκετές διορθώσεις καί ἀλλαγές πάνω στό κείμενο τῆς πρώτης αὐτῆς συνθετικῆς ἐπεξεργασίας, ἀλλά καί δύο ἐπόμενα στάδια συνθετικῆς ἐπεξεργασίας, πάντοτε σέ ἀμιγῆ ἰταλική μορφή: τό πρῶτο, σέ πεζό ἐπίσης λόγο, τό δεύτερο σέ λόγο ἔμμετρο (ἐννέα ἐνδεκασύλλαβοι, μέ ἐλάχιστες διορθώσεις καί ἀλλαγές). Ἡ ἔμμετρα «ἀρτιωμένη», τρίτη συνθετική ἐπεξεργασία ἀντικατοπτρίζει, πιθανότατα, τό γεγονός ὅτι ἡ θεματική δομή τοῦ τμήματος αὐτοῦ ἔχει πιά «παγιωθεῖ».

Στά ἰταλικά καί σέ πεζό λόγο, ἀλλά ἀτελῶς καί ἑλλειπτικά, ἀκολουθεῖ ἕνα ἰδιαί-

τερα σύντομο «στάδιο» συνθετικής έπεξεργασίας (AE 527, 22 κ.έ.), πού, κατά πάσα πιθανότητα, διαγράφει τή συνέχεια τής θεματικής δομής του έργου (AE 527, 22: «Qui sotto etc. tratti netti»)- τό «στάδιο» αυτό θά μπορούσε, λοιπόν, νά εκληφθεί ώς τό τέταρτο στάδιο συνθετικής έπεξεργασίας του έργου. Μπορούμε, πάντως, νά δεχτούμε ότι τό κριτήριο του «γραφικού» διαχωρισμού (π.χ. μέ ένδιάμεση γραμμή, μέ μεγαλύτερο κενό διάστημα, ή μέ άλλαγή τής διάταξης του λόγου: πεζός λόγος – σπιχουρηγμένος λόγος) έχει σχετική μόνη άξία για τόν διαχωρισμό των σταδίων συνθετικής έπεξεργασίας και ότι στο λεγόμενο «Carmen Seculare», τουλάχιστον, πού παρέχει συγκεντρωμένα όλα τά άμιγή Ιταλικά κείμενα, *κάθε αναδίπλωση τής θεματικής δομής από τήν άρχή της* θά ήταν τό ισχυρότερο κριτήριο προς τήν ίδια κατεύθυνση: αυτό θά σήμαινε ότι τό τμήμα AE 527, 13-24 δέν άποτελεί δύο διαδοχικά στάδια (τό «τρίτο» και τό «τέταρτο» στάδιο συνθετικής έπεξεργασίας), αλλά ένα ένιαίο «τρίτο» στάδιο, πού «επαναλαμβάνει», αλλά και προχωρεί περισσότερο τή θεματική δομή του έργου όπως άπαντά στίς προηγούμενες συνθετικές έπεξεργασίες.

Τό σύνολο των Ιταλικών συνθετικών έπεξεργασιών φανερώνει, νομίζω, πολύ καθαρά τά σχέδια του Σολωμού για τό μέρος αυτό του έργου του: παρουσίαση ενός «μυστικού δέντρου» (ή «δέντρου πνευματικού», ή, καλύτερα, «δέντρου πνευμάτων») και περιγραφή τής «δέησης μιάς κόρης κάτω από τό δέντρο αυτό»¹⁰.

6. Στο μεταίχμιο ανάμεσα στα άμιγή Ιταλικά και τά επακόλουθα έλληνικά στάδια συνθετικής έπεξεργασίας (Πίνακες 3-4) φαίνεται νά βρίσκεται μιά σύντομη, μικτή συνθετική έπεξεργασία, σέ άλλη αυτόγραφη σελίδα (Πίνακας 5). Έδώ, τόσο οι δύο πεζές, άτελείς Ιταλικές φράσεις¹¹ όσο και οι τρεις πλήρεις έλληνικοί στίχοι δέν άνήκουν στή θεματική δομή πού είχε διαμορφωθεί στίς άμιγείς Ιταλικές συνθετικές έπεξεργασίες. Τό κείμενο αυτό φαίνεται νά περιλαμβάνει θεματικό ύλικό πού εφάπτεται μέ τήν περιγραφή του «μυστικού δέντρου» ή τής «δέησης τής κόρης», και πάντως προωθεί τά σχέδια του Σολωμού προς μιά τρίτη φάση: τήν παρουσία τής «κόρης/ βοσκοπούλας στο άμπέλι».

Τήν άδέβαιη θέση τής έπεξεργασίας αυτής μέσα στη σειρά των υπόλοιπων Ιταλικών και έλληνικών συνθετικών έπεξεργασιών του έργου τήν έπιτείνει ένα ακόμη δεδομένο: ή παρουσίαση τής βοσκοπούλας δέν άπαντά στίς άμιγείς Ιταλικές συνθετικές έπεξεργασίες, ένω στο κύριο χειρόγραφο μέ τίς άμιγείς έλληνικές συνθετικές

10. Οι φιλολογικές - χρηστικές εκδόσεις δέν έκμεταλλεύονται καθόλου τά στοιχεία τής «δέησης» τό τμήμα AE 527, 22-24 παραμένει άνέκδοτο και άμετάφραστο, ίσως γιατί συλλαμβάνεται κυρίως ως «σημείωση» του ποιητή («Έδώ κάτω κτλ. γραμμές [πινελές] καθαρές / τά γυνιά πόδια πάνω στο χορτάρι τά λόγια από τά χείλη τά ρόδινα [των ρόδων] †γεννιούνται†άπλά και/ †Η δέηση για τήν»).

¹¹Ορισμένες παρατηρήσεις πρέπει νά γίνουν και για τήν άπόδοση των Ιταλικών κειμένων στον τ. 2, Παράρτ., τής έκδοσης Πολίτη: γρ. καλύτερα «άγκαλιάζει» άντί «πιάνει» («abbraccia»), «γυμνή, ξεσκεπη» άντί «ερημη» («scoperata»), «έκπέμποντας παλμικά, ή, δονώντας» άντί «ξεχώνοντας» («vibrando»), «ήχους, θόρυβους» άντί «φωνές» («fremiti»), κ.ά. (τ. 2 Παράρτ., σ. 108). Πολύ πιστότερες είναι οι μεταφράσεις του τ. 2, σ. 330-331.

11. Δέν μεταφράζεται στίς φιλολογικές - χρηστικές εκδόσεις (AE 549β, 2, 4: «Έκει πάνω τό Χερουβείμ και τό Σεραφεείμ, †... κάτω†), «Άλλά μέ αυτήν [;] πού κτλ. κτλ. κτλ.»).

ἐπεξεργασίες ἀπαντᾶ σέ θέσεις «περιθωριακές» ἢ «ἀπομονωμένες» (AE 515A, 15-16, AE 516, 3-5).

γ. Οἱ ἀμιγεῖς ἑλληνικές, ἔμμετρες συνθετικές ἐπεξεργασίες (*Πίνακες 3-4*) πρέπει νά ἀκολουθοῦν ὕστερα ἀπό τίς ἀμιγεῖς ἰταλικές καί, πιθανότατα, ὕστερα καί ἀπό τή μικτή συνθετική ἐπεξεργασία πού περιγράφτηκε παραπάνω. Ἐάν δεχτοῦμε ὅτι ἰσχύουν τά κριτήρια πού σημειώσαμε (παραπάνω, α) γιά τόν διαχωρισμό τῶν σταδίων συνθετικῆς ἐπεξεργασίας τοῦ ἔργου, τότε οἱ ἑλληνικές συνθετικές ἐπεξεργασίες φαίνεται νά εἶναι τρεῖς (AE 515A, 1-10· AE 515A, 11-16· AE 515B, 1-15 καί 516, 1-5).

Τό πρῶτο ἀπό τά τρία αὐτά στάδια ἐμφανίζει περισσότερες διορθώσεις καί ἀλλαγές ἀπ' ὅ,τι τά δύο ἐπόμενα. Σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τή θεματική δομή, δέν προχωρεῖ πολύ πέρα ἀπό τήν τελευταία ἀμιγή ἰταλική συνθετική ἐπεξεργασία (παρουσίαση τοῦ «μυστικοῦ δέντρου» καί περιγραφή τῆς «δέησης τῆς κόρης»), μολονότι τώρα ἔχουν ἀναπτυχθεῖ πολύ περισσότερο ὀρισμένα ἐπιμέρους στοιχεῖα τῆς «δέησης τῆς κόρης».

Τό δεύτερο καί τό τρίτο ἀπό τά στάδια αὐτά ἀφοροῦν κυρίως τήν παρουσίαση τοῦ «μυστικοῦ δέντρου», ἀλλά ἐπεκτείνονται καί στήν περιγραφή τῆς «βοσκοπούλας στό ἀμπέλι». Τό δεύτερο στάδιο εἶναι ἰδιαίτερα σύντομο. Τό τρίτο στάδιο (ἄν, μάλιστα, δεχτοῦμε ὅτι σ' αὐτό πρέπει νά ἀνήκει καί τό τμήμα AE 516, 1-5) ἀντιπροσωπεύει τό πιό ἐκτενές ἀνάμεσα στά ἰταλικά καί ἑλληνικά κείμενα τοῦ ἔργου («πλουτιζοντας» μάλιστα τήν περιγραφή τοῦ «μυστικοῦ δέντρου» καί μέ τό «ἄρμονικό» στοιχεῖο τῆς «ἀντίδρασης» τῶν φυσικῶν στοιχείων καί τῆς περιγραφῆς τοῦ «πολυκάντηλου», καί τονίζοντας τή «νυχτερινή» ἢ «ὑπερ-νυχτερινή» σκηνοθεσία). Πάντως, οἱ διαγραφές στίχων πού ἀφοροῦν τό μέρος τῆς «δέησης τῆς βοσκοπούλας», δείχνουν, ἴσως, εἴτε ὅτι ὁ Σολωμός ἐξακολουθεῖ νά προβληματίζεται γιά τήν εἰδική μορφή, καί τή θέση μέσα στό ὅλο σύνθεμα, τῶν λεπτομερειῶν τῆς «δέησης τῆς βοσκοπούλας», καί ἀναβάλλει τήν ὀριστικότερη μορφοποίησή τους, εἴτε ὅτι ἀποφασίζει νά τίς παραλείψει, καί συμπυκνώνει τήν περιγραφή τῆς «δέησης τῆς βοσκοπούλας» σέ βαθμό σχεδόν «ὀριακό». Ἡ λύση στό πρόβλημα αὐτό φαίνεται, μέ τά στοιχεῖα πού διαθέτουμε, δύσκολη ἢ ἀπάντησιμη, ὁμως, πού θά προτιμήσει ὁ ἐνδεχόμενος σύγχρονος ἀναγνώστης - ἐκδότης θά καθορίσει καί τήν ἐπιλογή του ἀνάμεσα στίς δύο πιθανότερες ἐκδοτικές δυνατότητες πού μποροῦν νά διατυπωθοῦν σήμερα (*Πίνακας 7*).

δ. Ὡστόσο, πρέπει νά θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι ἡ «κρυσταλλωμένη» μορφή τῶν τριῶν ἑλληνικῶν «ἀποσπασμάτων» στήν ἐκδοση Πολυλά καί τίς «θυγατρικές» της (τά δύο πρῶτα «ἀποσπάσματα», μέ στοιχεῖα τῆς «σκηνῆς» ἢ «ἐνότητας» τῆς «δέησης τῆς κόρης», καί τό τρίτο «ἀπόσπασμα» μέ τόν συνδυασμό τῶν «ἐνοτήτων» τοῦ «μυστικοῦ δέντρου» καί τῆς «βοσκοπούλας στό ἀμπέλι») δέν εἶναι βίασιμη.

Ἐπίσης, οἱ ἰδιάζουσες τυπογραφικές λύσεις τῆς ἐκδοσης Πολίτη (*Πίνακας 1*: τρία κενά διαστήματα στό ἐσωτερικό τοῦ τρίτου «ἀποσπάσματος», στ. 6, 7· στ. 15, 16 – τό διάστημα ἐπιτείνεται μέ πρόσθετη ἀράδα ἀποσιωπητικῶν – στ. 17, 18) δέν θεωροῦν τίς ἀδυναμίες τῶν πρώτων ἐκδόσεων, ἐφόσον διατηροῦν ἀναλλοίωτη τή λανθασμένη σειρά τῶν τριῶν «ἀποσπασμάτων». Ἡ ἐκδοση τοῦ ἔργου στήν ἑλληνική του μορφή (ὅπως, ἄλλωστε, καί στήν πληρέστερη ἰταλική μορφή, πού δέν περιλαμβάνει μόνο στοιχεῖα τῆς «ἐνότητας» τοῦ «μυστικοῦ δέντρου») πρέπει νά ἀναθεω-

ρηθεί¹².

II

Ἡ δεύτερη σειρά τῶν προτάσεών μας ξεκινᾷ ἀπό παρατηρήσεις γιά τήν προέλευση καί τόν σχηματισμό τῆς θεματικῆς δομῆς τοῦ λεγόμενου «Carmen Seculare», καθώς καί γιά τήν ἐρμηνεία της.

Συνοψίζω τά πορίσματα:

α. Μέσα στήν προγενέστερη σολωμική παραγωγή εἶναι δυνατόν νά ἀνιχνεύσουμε καί νά παρακολουθήσουμε τή «γενεαλογία» ἢ τήν ἐξέλιξη πολλῶν ἀπό τίς θεματικές μονάδες ἐπεξεργασίας τοῦ ἔργου· χρήσιμη, καί συχνά ἀπαραίτητη, θά ἦταν ἐπίσης ἡ συνανάγνωση τοῦ ἔργου μέ ἄλλα σύγχρονά του σολωμικά κείμενα¹³.

1) Ἔτσι, π.χ., ἐντελῶς ἐνδεικτικά, γιά τήν «ἐνότητα» τοῦ «μυστικοῦ δέντρου» ὠφέλιμη θά ἦταν ἡ ἀναγωγή σέ νεανικά ἰταλικά κείμενα, ὅπως ὁ ἀριθ. 6 ἀπό τά «Ἐπτὰ σονέτα ἀπό τόν κύκλο τοῦ Ἄσματος Ἄσμάτων», τό σονέτο «Ἡ Παράδεισο» τῆς ἴδιας περιόδου, κ.ἄ., ἐνῶ, ἀπό τά ἰταλικά τῆς τελευταίας δεκαετίας, χρήσιμη θά ἦταν ἡ συνανάγνωση μέ τό πεζό «Τό Ἄηδόνη καί τό Γεράκι», καθώς καί μέ τό ἄτιτλο πεζό «Σχεδιάσμα» γιά τούς «σκοτωμένους τῆς Ἑλλάδας»¹⁴.

Ἡ σύγκριση μέ τό ὑλικό αὐτό, πού θά μπορούσε νά ἐπεκταθεῖ καί σέ περισσότερα κείμενα, δείχνει ὅτι ἡ σύνθεση τῆς «ἐνότητας» τοῦ «μυστικοῦ δέντρου» ἀφορᾷ τό πιό «πρωτότυπο» τμήμα τοῦ ἔργου. Λίγα εἶναι τά στοιχεῖα στενῆς ἐπαφῆς τοῦ λεγόμενου «Carmen Seculare» μέ τό προγενέστερο σολωμικό ὑλικό, καί ἡ ποιητική ὑπεροχή τοῦ ὄριμου ἔργου εἶναι ἐκδηλη· οἱ ὁμοιότητες εἶναι μεγαλύτερες μέ τό «Σχεδιάσμα» γιά τούς «σκοτωμένους τῆς Ἑλλάδας», ἄν καί ἐκεῖ ἡ παρουσίαση τοῦ «θεόρατου δέν-

12. Χρειαζεται νά προστεθεῖ ἐδῶ ὅτι οἱ δύο νέες ἐκδοτικές προτάσεις πού καταγράφονται στόν Πίνακα 7 δίνουν δύο ἐναλλακτικές δυνατότητες τυπογραφικῆς παρουσίας τοῦ ἔργου (σέ τρεῖς «ἐνότητες» – πρόταση I –, ἢ σέ ἐνιαῖο κείμενο – πρόταση II).

Οἱ προτάσεις αὐτές δέν μπορούν, ἐπίσης, γιά τήν ὥρα, νά λύσουν ὀρισμένα ἐπιμέρους προβλήματα τοῦ κειμένου. Τό κυριότερο ἐντοπίζεται στή σύνταξη τῶν στ. 7-10 («Σαστίς ἢ γῆ κ' ἢ θάλασσα κ' ὁ οὐρανός [μέ] τό θαῦμα, [δηλαδή] τό μέγα πολυκάντηλο μέσ στό ναό τῆς φύσης...»; Ἡ: «Σαστίς ἢ γῆ κ' ἢ θάλασσα κ' ὁ οὐρανός, τό θαῦμα [= ὁ ὁποῖος εἶναι τό θαῦμα], τό μέγα πολυκάντηλο μέσ στό ναό τῆς φύσης...»); ἡ πρώτη λύση προϋποθέτει «ἀδέξια» ἢ, ἔστω, «ἀμάρτυρη» (;) μεταβατικῆ σύνταξη τοῦ *σαστίζω*, ἐνῶ ἡ δεύτερη ἔναν συντακτικό καί νοηματικό διασκελισμό· πάντως, τό πρόβλημα δέν ἔχει ἀπλῶς συντακτικό ἀντίκτυπο, ἔχει σοβαρές ἐπιπτώσεις στή θεματικῆ δομή τῆς «ἐνότητας» τοῦ «μυστικοῦ δέντρου» (βλ. Πίνακα 6, I Θ) καί, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, μπορεί νά ἐπηρεάζει καί τίς ἐρμηνευτικές δυνατότητες τοῦ ἀναγνώστη.

Προβλήματα ὑπάρχουν, ἐπίσης, στή στίξη τοῦ κειμένου: π.χ., πρόταση I, στ. 3, 8, 18, 19, 22 (ἴσως καί ἐρωτηματικό στό τέλος), καθώς καί στήν ἀνάγνωση τῆς ἀρχῆς τοῦ στ. 13 (μήπως «κράτει» ἢ καί «κράτει»);).

13. Κύριος ὁδηγός στίς ἀναζητήσεις αὐτές μπορεί νά εἶναι ἡ συλλογική προσπάθεια τῶν Ε.Γ. Καψωμένου - Μ. Ἀντωνίου - Γ. Λαδογιάννη - Μ. Στρογγάρη - Ι. Τριάντου, *Λεξικό Σολωμοῦ. Πίνακας λέξεων τοῦ ἑλληνόγλωσσου σολωμικοῦ ἔργου* [ΕΕΦΣΙ: Δωδώνη, παράρτ. 14], Ἰωάννινα 1983, πού εἶναι πολυτιμότερη. Πάντως, τό κενό ἀπό τή μή συμπερίληψη τοῦ ἰταλόγλωσσου σολωμικοῦ ἔργου εἶναι ὀδυνηρό.

14. *Διονυσίου Σολωμοῦ Ἄπαντα*, ὁ.π., σμ. 4, τ. 2, σσ. 118, 133, 230, 232, τ. 2 Παράρτ., σσ. 31, 41, 114, 116.

τρου τῶν ψυχῶν τῶν σκοτωμένων» (ἢ, καλύτερα: «τῶν ψυχῶν τῶν σκοτωμένων - φύλλων θεόρατου δέντρου») ἐντάσσεται ἀπλῶς σέ παρομοίωση καί σύγκριση, καί αὐτές μέσα σέ ὄνειρο¹⁵.

2) Γιά τήν «ἐνότητα» τῆς «δέησης τῆς βοσκοπούλας» τό ὕλικό τῆς σύγκρισης εἶναι πλουσιότερο καί, κάποτε, εὐθέως ἀνάλογο. Ὡφέλιμη θά ἦταν, π.χ., ἡ ἀναγωγή στό νεανικό ἰταλικό ποίημα ἀριθ. III τῶν *Rime Improvvisate*¹⁶, πού θά μποροῦσε νά συγκριθεῖ καί μέ τό ὕλικό τῆς «ἐνότητας» τῆς «βοσκοπούλας στό ἀμπέλι». Ἀκόμη πιό χρήσιμη, καί ἴσως ἀπαραίτητη γιά τήν ἀνίχνευση τῆς καταγωγῆς τοῦ «τύπου», εἶναι ἡ συνανάντηση μέ τή σκηνή τῆς «δέησης τῆς κόρης» μέσα στό ὕλικό τῶν ἐπεξεργασιῶν τοῦ κεφ. 5 τῆς *Γυναίκας τῆς Ζάκνθος*, ὅπου ἔχουμε τήν πρώτη καταγραφή μᾶς πλήρους «δέησης τῆς κόρης»¹⁷.

15. Ὁ.π., τ. 2, σ. 232, τ. 2 Παράρτ., σ. 116. Παραθέτω τή μετάφραση τοῦ ἰταλικοῦ κειμένου, ὑπογραμμίζοντας τά σημεῖα τῆς ἐνδεχόμενης ἐπαφῆς:

(Σ Χ Ε Δ Ι Α Σ Μ Α)

Ἄπ' τοὺς τρομαχτικούς γρεμούς, ἀπὸ τὰ χαμηλὰ λαγκάδια κα' ἀπὸ τὰ
φηλὰ βουνά, ἀπὸ τὰ ἐρημικὰ ποτάμια καὶ τὰ πέλαγα, ἀπὸ τοὺς δρόμους, ἀπὸ
τὰ σάτια, ἀπὸ τὰ πηγάδια, ὡς κα' ἀπὸ τὰ ζεστὰ κρεβάτια, σηκωθῆτε, οἱ σκο-
τωμένοι τῆς Ἑλλάδας, καὶ προσευχηθῆτε.

Αὐτὰ ἐδῶ — μέ τῆ βαθιὰ φωνὴ τοῦ ὄνειρου ποὺ ἐπετάχτηκε μέσα στὴν
8 ἴδια τοῦ τῆ σφαῖρα, μέ τὴν φοχὴ ποὺ εἶχε γίνει ὀλέκηρη ὄργανο ἔσλο γιὰ νὰ
δεχτῆ μονομιάς τὸ κοντινὸ καὶ τὸ μακρινὸ, τὸ φῶς καὶ τὴ σκιά, τὸ ἀνθρώ-
πινο καὶ τὸ θεϊκὸ. Καὶ ε' ὄνειρο δίνοντας μέ θαυμαστὴ γρηγοράδα τὴν ἀπό-
κριση ἔβρασε ἕλες τίς κραγμένες φοχῆς καὶ τίς τίναξες, ἀτέλειωτες, ἀν καὶ στρι-
μωγμένες κοντὰ κοντὰ, σὲ τόπο ἀπέραντον σάν τὸν ὠκεανὸ δίχως τὴν ἀλωσίδα
10 τῶν βουρῶν καὶ τῶν βράχων, σάν τὸν οὐρανὸ δίχως ε' ἄστρα. Στὰ θακροσμένα
καὶ σασισμένα μάτια μου μπροστά, μορμουρίζαν ἕλες καὶ τρέμανε, σάν ε' ἀρι-
φνητα φύλλα θεόρατου δέντρου ποὺ τὰ σαλεύει ἕνας καὶ μόνον ἄνεμος. Τὰ
ξερὰ φύλλα ποὺ τὸ φθινόπωρο ε' ἀρπάζει ἀπ' τὰ δέντρα καὶ τὰ ρίχνει κατα-
12 γῆς, δὲν εἶναι τίποτα μπροστά σὲ πλῆθος τοῦτο, ποὺ εἶχαν βάλει ἔλοι τους
σὲ τὸ χέρι ἀπάνω σὲ στήθος, σάν ἀπὸ ἄμετρον κόνο, καὶ προσεύχονταν μαζί. Ἡ
προσευχὴ ἦταν θερμὴ καὶ βαθιὰ, οἱ φωνῆς ὄμως βραχνῆς καὶ πινημένες, ὅπως
14 αὐτῆς ποὺ βιάζομε στὸν ἔπινο μας, σὰ μᾶς κιάνει τρόμος. Σαφινικὰ ἔβρασε
ἀπ' ἔλους, ἔβρασε ἕνας σίφουνας φωνῆς, ἀμέτρητες σάν τὴν ἄμμο ποὺ τὴ
20 στροβιλίζει ἀδιάκοπος καὶ μανιασμένος ἄνεμος, μέ ὥστόσο ἡ χερὰ γέμιζε τὸν
ἀπελπισμένον αὐτὸν αἰθέρα. Μιά γυναίκα μαυροφορεμένη στάθηκε ἀπὸ πάνω
τους, καὶ τὰ χέρια τῆς ποὺ ε' ἀπλωσε σ' ἔλους, ἔλους κοιτάζοντας τους, ἦταν
ὀλοφάνερα τὰ ἴδια ποὺ σφίκανε μέ μητρικὴ στοργὴ τὸ Σωτήρα.

16. Ὁ.π., σμ. 4, τ. 2, σ. 96-97, καὶ τ. 2 Παράρτ., σ. 17.

17. ΑΕ 280, 1-15, 281B, 19-20:

La Giovinetta ξιπολίτη στη δρο-
σιὰ sotto un albero οπε αναμεσα
στα χορτα ιχε αναμενα καπια

Ἡ σύγκριση μέ τό ὕλικό αὐτό, πού θά μπορούσε ἴσως νά ἀξηθεῖ, δείχνει ὅτι ἡ σύνθεση τῆς «ἐνότητος» τῆς «δέησης τῆς βοσκοπούλας» ἀφορᾷ τμήμα τοῦ ἔργου πού δέν εἶναι, στό σύνολό του, «πρωτότυπο». Θά μπορούσε κανεῖς νά διερευνήσει, κατόπιν, ἂν ὁ κύριος πυρήνας τῆς «ἐνότητος» αὐτῆς ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά λεγόμενα «μετακινούμενα σολωμικά θέματα»¹⁸ ἢ τμήμα («σειρά λειτουργιῶν») ἐνός εὐρύτε-

κερακία x̄ εκκε λιβάνι

- 5 E l'incenso la circondava e
saliva nell'aria serena ed
essa pareva rapita in estasi
e le sue labbra s'aprirano
e si chiudev~ alla preghiera
- 10 e parevano rosa.
di la cessano in grande quiete
(fuor che la terra che sbalzava
incessantemente). E si sentia la
voce della giovinetta dolce
- 15 che intonò (quivi la preghiera)

Far che stia sotto un albero d'olivo -
ἔπιολιτη στη δροσιά

Στά ΑΕ ἡ σκηνή ἐντάσσεται καταρχήν μέσα στή ρευστή «ἀκολουθία» πού ἀποδίδεται ἐκδο-
τικά στά «ἐδάφια» ἀριθ. 7-9 τῆς ἐκδοσης Πολίτη (δ.π., σμ. 4, τ. 2, σ. 42-43) ἢ στό «πεζόμορφο»,
χωρίς ἀρίθμηση κείμενο τῆς ἐκδοσης Σαββίδη, μέ τό ὁποῖο συνεχίζονται τά τέσσερα πρῶτα
«ἐδάφια» τοῦ κεφ. [5] τῆς *Γυναίκας τῆς Ζάκυθος* (Γ.Π. Σαββίδης, «Εἰσήγησις σέ μιά νέα ἀνά-
γνωσις τῆς Ἰουναίκας τῆς Ζάκυθος», *Περίπλους Γ'*, 9-10, Ἐνοιξη - Καλοκ. 1986, σ. 23).

Ὁ Σολωμός φαίνεται νά προβληματίστηκε ἀνάμεσα σέ δύο δυνατότητες: τή «δέηση τῆς
κόρης» καί τή «δέηση τῆς γριούλας» (πρβ. ΑΕ 281Α, 23-32, 281Β, 25-29, 282, 18-20, 283Β, 9-30·
πρβ., ἐπίσης, ἐκδοσις Πολίτη, τ. 2, σσ. 41, 43-44, ἐκδοσις Σαββίδη, σ. 23). Παλαιότερη, ἴσως, εἶ-
ναι ἡ σύλληψη τῆς σκηνῆς τῆς «δέησης τῆς κόρης» (πού ἐνδέχεται νά συνδέεται στενότερα μέ τό
ὕλικό τῶν *Ἐλεύθερων Πολιορκημένων*). Πάντως, ἂν καί ἡ περιγραφή τῆς «δέησης τῆς γριού-
λας» διαθέτει θεματικές μονάδες κοινές μέ ἀντίστοιχες τῆς «δέησης τῆς κόρης» στή *Γυναίκα τῆς
Ζάκυθος* καί στό λεγόμενο «Carmen Seculare» («κεριά στό χόρτο», «δέηση πρὸς τόν οὐρανόν»),
μόνο μέ τήν περιγραφή τῆς «δέησης τῆς κόρης» συνδέεται ἡ θεματική μονάδα τοῦ «δέντρο»
(«sotto un albero», «sotto un albero d'olivo»), ὅπως, ἄλλωστε, καί ἡ θεματική μονάδα «ἐπιόλυτη
στή δροσιά», ἢ ὀρισμένες θεματικές μονάδες συμφυεῖς μέ τήν εἰδική διάσταση τοῦ γυναικείου
προσώπου τῆς κόρης («le sue labbra... parevano rosa», «si sentia la voce della giovinetta dolce»).

18. Βλ. τίς διευκρινίσεις τῆς Ε. Τσαντσάνογλου, «Οἱ Ἄδελφοποιοί - ἕνα μετακινούμενο
σολωμικό θέμα», *Ἀφιέρωμα στόν καθηγητή Λίνο Πολίτη*, Θεσσ. 1979, σ. 145-151.

ρου «μορφικού τύπου» πού θά ἄξιζε νά μελετηθεῖ καί σέ ἄλλα κείμενα τοῦ Σολωμοῦ¹⁹.

3) Γιά τήν «ἐνότητα» τῆς «βοσκοπούλας στό ἀμπέλι» ὠφέλιμη θά ἦταν ἡ ἀναγωγή ὄχι μόνο στό νεανικό ἰταλικό ποίημα ἀριθ. III τῶν *Rime Improvvisate*, πού σημειώθηκε παραπάνω (2), ἀλλά καί σέ ἀρκετά νεανικά ἑλληνικά κείμενα μέ τό στοιχεῖο τῆς βοσκοπούλας ἢ τῆς κόρης, σέ ἀρκαδικά ἢ καί παραδείσια συμφραζόμενα²⁰. Χρήσιμη θά ἦταν ἐπίσης ἡ συνανάγνωση μέ κείμενα τῆς τελευταίας σολωμικῆς δεκαετίας, ὅπως τό «Εἰς Φραγκίσκα Φραιζερ», ὁ «Πόρφυρας», τό πρῶτο ἀπό τά «Ἄγνωστων Ποιημάτων Ἀποσπάσματα» (ἔκδοση Πολίτη), κ. ἄ., πού συνδυάζουν θεματικές μονάδες τῆς δεύτερης καί τρίτης «ἐνότητας» τοῦ λεγόμενου «Carmen Seculare»²¹.

Ἡ σύγκριση μέ τό ὑλικό αὐτό, πού θά μπορούσε ἀσφαλῶς νά ἐπεκταθεῖ, δείχνει ὅτι ἡ σύνθεση τῆς «ἐνότητας» τῆς «βοσκοπούλας στό ἀμπέλι» ἀφορᾷ τμήμα τοῦ ἔργου πού δέν εἶναι «πρωτότυπο». Πάντως, ἂν καί ὅλα τά στοιχεῖα του ἀπαντοῦν καί ἄλλου, ἡ συγκρότησή τους, μέ τή μορφή πού τήν ἔχουμε στό τελευταῖο ἑλληνικό στάδιο συνθετικῆς ἐπεξεργασίας, φαίνεται νεόκοπη.

β. Ἄν οἱ ἀσφαλέστερες κατευθύνσεις γιά τήν ἐρμηνεία ἐνός «ὀλοκληρωμένου» ἔργου εἶναι αὐτές πού παρέχει ἡ ὑποβάλλει τό ἴδιο τό κείμενό του, ἢ ἔστω, ἔμμεσα καί ὑποβοηθητικά, καί αὐτές πού παρέχουν ἄλλα ὁμοειδή ἢ συγγενή κείμενα τοῦ ἴδιου συγγραφέα, τότε οἱ σημερινές ἀναγνωστικές-ἐρμηνευτικές δυνατότητές μας μπροστά στό λεγόμενο «Carmen Seculare» δέν μποροῦν παρά νά εἶναι περιορισμένες.

Ἡ διαμόρφωση τῆς «ἐνότητας» τοῦ «μυστικοῦ δέντρου» – ὅπως, π.χ., τοῦ «μυστικοῦ κήπου» σέ παλαιότερα σολωμικά κείμενα²² – φαίνεται νά προϋποθέτει κυρίως τό βιβλικό καί, κατόπιν, ἴσως, τό ψευδο-χρυσοστομικό, ἐκκλησιαστικό καί λαϊκό ὑλικό τῶν μεταφορῶν καί συμβόλων πού συνδέονται μέ τό Δέντρο τῆς Ζωῆς, τό Δέν-

19. Ἔτσι, π.χ., ἡ διερεύνηση θά μπορούσε νά δείξει ὅτι μιά σειρά «λειτουργιῶν» τοῦ κεφ. 5 τῆς *Γυναίκας τῆς Ζάκυθος* καί τοῦ λεγόμενου «Carmen Seculare» ἀντανακλοῦν δύο ὄψεις τοῦ ἴδιου ἢ συγγενοῦς «μορφικού τύπου»: «μεταβατική στιγμή» («μετακίνηση» / «θαυματική ἀφίξη στό Μεσολόγγι» ἢ «θαυματική παρουσίαση τοῦ μυστικοῦ δέντρου») – «δέηση» – «ἀνταπόκριση στή δέηση» («πρόσκαιρη ἢ φαινομενική ἀποδοχή / ἀπόρριψη» ἢ «ἀποδοχή») – «ἐπάνοδος ἢ ἀποθέωση» («συνέχιση τῆς ἠμνητικῆς πορείας» τοῦ Ἱερομόναχου» ἢ «ἐπιστροφή τῆς βοσκοπούλας στό ἀμπέλι»).

Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στή μὴ αἴσια (ἢ δυσοίωνα) ἀπόληξη (*Γυναίκα τῆς Ζάκυθος*) καί στήν αἴσια (ἢ εὐοίωνα) ἀπόληξη («Carmen Seculare») δέν ἀποτελεῖ διαφορὰ οὐσίας: μπορεῖ νά φανερώσει ἀπλῶς τίς δύο «λογικές» δυνατότητες «λύσης» μᾶς ἀφήγησης, πού δέν ἀνήκει, φυσικά, στό στερεότυπο εἶδος τοῦ παραμυθιοῦ, ἀλλά στήν «ἀντικειμενική» σολωμική μυθοπλοσία: νά ἐκφράζει, δηλαδή, ἀφενός τήν ἀνησυχητικὴ προοπτικὴ τῆς «μαυρίλας καί πίσσας» τοῦ πρώτου ἔργου καί ἀφετέρου τὴ γαλήνια προοπτικὴ τῶν «φώτων» τοῦ δευτέρου ἔργου.

20. Πρβ., π.χ., τὰ κείμενα «Ὁ θάνατος τῆς ὀρφανῆς», «Ἡ Ἀγνώριστη», «Ἀνθούλα», «Τό Ὀνειρο», κ. ἄ. (δ.π., σημ. 3, τ. 1, σσ. 59-60, 63-64, 47, 50-52).

21. Ὁ.π., τ. 1, σσ. 260, 251-254, 263.

22. Βλ. L. Coutelle, *Formation poétique de Solomos (1815-1833)*, Ἀθ., «Ἐρμῆς», 1977, σ. 107 κ.έ.

τρο του Παραδείσου, τό Δέντρο της Βασιλείας των Ουρανών / ή των 'Επίγειων Βασιλειών, την 'Επτάφωτη Λυχνία-Δέντρο, τον Πολυέλαιο-Δέντρο, τό Δέντρο που ήχει ή τραγουδάει, κ.ο.κ.²³. Αυτό δέν σημαίνει, φυσικά, ότι ή θεματική διερεύνηση μπορεί ή πρέπει νά περιοριστεί μόνο στο ύλικό από τή Γένεση ως τήν 'Αποκάλυψη και τά συμβολικά και εικαστικά τους παράγωγα ή επακόλουθα. 'Η ιστορία των «λογοτεχνημένων» παραδείσιων ή μυστικῶν δέντρων, π.χ. τουλάχιστον από τόν Dante και τόν Milton ως τούς 'Αγγλους Μεταφυσικούς, τόν Blake και τόν Byron²⁴, ή ως τούς Εὐρωπαϊούς προρομαντικούς, τόν Novalis²⁵ και τούς ἄλλους ρομαντικούς, μπορεί νά δώσει, επίσης, τό πιθανό, ἄν και ὄχι ἀναγκαῖο ή ἀπαραίτητο, πλήρες πλέγμα παραλλήλων, για τή χρήση του θέματος από τόν Σολωμό.

Ὁ πυρήνας αὐτός, συναρτημένος ὀργανικά στή «δέηση της βοσκοπούλας» και, κατόπιν, στήν παρουσίαση της «βοσκοπούλας στο ἀμπέλι» (μέ τίς ἐκδηλες «παραδείσιες» συνδηλώσεις), ἀρκεί, πιστεύω, για νά δεχτούμε ότι τό ἀνώνυμο ἑλληνικό ποίημα εἶναι ἓνα ἐπαρκές *λυρικό ἔργο* του Σολωμού, ἀπόλυτα ἐναρμονισμένο μέ τή στοχαστική/«*ιδανιστική*», ἀπολύτως *ρομαντική* θεματική της τελευταίας του περιόδου.

γ. Οἱ ἀπόψεις του R. Beaton²⁶ για τήν ἐρμηνεία του «μυστικοῦ δέντρου» κυρίως ως «δέντρου της ποίησης», που ἀναπτύσσονται ὕστερα από μία ἐνδιαφέρουσα παράλληλη ἀναδρομή σέ διάφορες – ἀλλά ὄχι ὀργανικά συναρτημένες μεταξύ τους – ὑποτιθέμενες σολωμικές «πηγές» (τόν δαντικό συνδυασμό Οὐράνιου Ρόδου και Δέντρου του Παραδείσου, τό βυζαντινό τεχνητό χρυσό Δέντρο που τραγουδάει, τό 'Ερωτικό, μάλλον, παρά «Μαγικό» ἀσημοχρυσάφενιο Δέντρο του δημοτικοῦ τραγουδιοῦ), δέν εἶναι ἀπόλυτα πειστικές.

'Ενώ ἀνάλογες «πηγές» ή ἀναμνήσεις δέν μοροῦν νά ἀποκλειστοῦν, και ἐνι-

23. Τό πλουσιότατο ὕλικό μπορεί νά συγκεντρωθεῖ και μέ τή συνδρομή των ἐξῆς γενικῶν βοθημάτων: *Θρησκευτική και 'Ηθική 'Εγκυκλοπαιδεία*, λ. δένδρον, πολυέλαιος, κ.ἄ., J. Chevalier - A. Gheerbrant, *Dictionnaire des symboles...*, Paris ²1973, τ. 1, σσ. 96-113 (και ἰδίως σ. 110: «L'arbre mystique», μέ χρησιμότητα ἀναφορά στο ψευδο-χρυσοστομικό ὕλικό της 6ης 'Ομιλίας στο Πάσχα), 259-260, 323-325, 349-350, τ. 4, σσ. 179, 279-281, Ad de Vries, *Dictionary of Symbols and Imagery*, Amsterdam - London ²1976, σσ. 79-80, 473-475, K. Ranke (ἐκδ.), *Enzyklopädie des Märchens*, τ. 1, Berlin - New York 1977, σσ. 1366-1374, 1381-1386, 1391-1392, J.-M. Grassin (ἐκδ.), *Mythes: Images, représentations*, Paris - Limoges 1977, σ. 43-49, Y. Bonnefoy, *Dictionnaire des mythologies...*, τ. 1, Paris 1981, σ. 63-64, W.B. Yeats, *Μυθολογίες και ὀράματα*, 'Αθ., «Πλέθρον», 1983, σ. 182-183 (δπου ἐνδιαφέρουσα ἐπισημάνση ἀπόκρυφων ἐβραϊκῶν κειμένων και περιγραφή δύο περιστάτικῶν ὕπνωσης, μέ στοιχεία που θυμίζουν τήν παρουσίαση του σολωμικοῦ «μυστικοῦ δέντρου» και τίς εἰκόνες του «Σχεδιάσματος» για τούς «σκοτωμένους της 'Ελλάδας»).

24. Πρβ., π.χ., Byron, *Cain: A Mystery*, I, i, ii (σύνδεση των ἀθάνατων Δέντρων της Ζωής και της Γνώσης / Πειρασμοῦ, συνδυασμός τους μέ τά Σεραφεῖμ της ἀγάπης: «The seraphs love most», και τά Χερουβεῖμ της γνώσης, κ.ἄ.), *Heaven and Earth: A Mystery*, passim.

25. Βλ. Γ. Βελουδής, ὁ.π., σμμ. 7.

26. Ὁ.π., σμμ. 8.

'Η μετάφραση του «ἀποσπάσματος 3» του λεγόμενου «Carmen Seculare» από τόν R. Beaton παρουσιάζει προβλήματα, κυρίως στους στ. 7, 9, 14, 15, 16.

σχύονται, μάλιστα, ως ένα βαθμό, από όσα υποστηρίξαμε παραπάνω, μά στενή έρμηνεία του έργου ως ποιήματος «καθαρής ποίησης» ή ως ποιήματος «ποιητικής», όσο έλκυστική και αν είναι, φαίνεται πολύ λίγο πιθανή για την εποχή και την προσωπικότητα του Σολωμού, και, όπωσδήποτε, θά έπρεπε να στηριχτεί και μέ άλλα δεδομένα ή έπιχειρήματα. Παρόλο που ή ιδέα για την ταύτιση δέντρου-ποίησης δέν είναι άγνωστη σέ άλλους, κάπως νεότερους ποιητές (π.χ. τόν Βαλαωρίτη, τόν Παλαμά, κ.ά., βλ. παρακάτω, ε, ζ), ή ειδική όψη του θέματος στόν Σολωμό και ή ποιητική παρουσίαση του δέντρου που «ήχολογᾶ κι' άστράφτει / μ' όλους τής τέχνης τούς ήχους, μέ τ' ουρανού τά φώτα» δέν ίσοδυναμούν μέ ταύτισή του μέ ένα «δέντρο τής ποίησης» ή μέ την «ποίηση του Σολωμού»· εντάσσονται μάλλον στή γνώριμη και από άλλα ποιητικά κείμενά του (π.χ. τόν *Κρητικό*) τάση να όρίζονται οί εικόνες του «θαυμάσιου» μέσα από τή σύγκριση και, κυρίως, τήν αντιδιαστολή πρός κάποιες άλλες επίλεκτες και φορτισμένες εικόνες, άντλημένες από τόν φυσικό κόσμο και τίς έμπειρίες του.

δ. Είναι ακόμη πό δύσκολο (όπως όμολογούσε ήδη ό Παλαμάς²⁷), και ίσως αδύνατο σήμερα, να έλεγχοθούν οί περισσότερο ή λιγότερο άσαφείς και, κάποτε, άλληλοσυγκρουόμενες πληροφορίες και νύξεις του Πολυλά και του Κουαρτάνου για τόν πατριωτικό-έθνικό στόχο και περιεχόμενο του λεγόμενου «Carmen Seculare» ή για τόν ένδεχόμενο συσχετισμό του μέ ιστορικά ή λογοτεχνημένα περιστατικά (όπως, π.χ., τό αίνιγματικό «μελαγχολικό-ειρωνικό» έπεισόδιο του «Ciacco» ή «Corvo del Forte Vecchio», που αναφέρει, μέ έπιφύλαξη, ό Κουαρτάνος)²⁸.

Θά μπορούσε, φυσικά, να υποστηρίξει κανείς ότι ή δεύτερη «ένότητα» του έργου, ή «δέηση τής βοσκοπούλας», πηγάζει ίσως από τά «έθνικά συμφραζόμενα» τών σχεδιασμάτων τής *Γυναίκας τής Ζάκυθος*· όπ ή πολύ έλλειπτική και άτελής κατάληξη του τελευταίου άμιγούς Ιταλικού σταδίου συνθετικής έπεξεργασίας (*AE* 527, 24: «La pregliera per la») θά επέτρεπε να υποθεθεί ότι τό αντικείμενο τής δέησης είναι ή «πατρίδα» ή κάτι σχετικό μέ (άδηλα) «έθνικά συμφραζόμενα»· ακόμη, ότι γύρω στά 1848-1849, και παράλληλα ή ευθύς άμέσως ύστερα από τίς δημοκρατικές και ριζοσπαστικές σύγχρονες κινήσεις στην Εύρώπη και στά Έφτάνησα²⁹, άναζωπυρώνεται, ένδεχομένως, στόν Σολωμό ή εικαστική - συμβολική άνάμνηση τών «Δέντρων τής Έλευθερίας» τής Γαλλικής Έπανάστασης και τών άμέσως κατοπινών χρόνων³⁰, και συνειδητοποιούνται, δραστικότερα ίσως, οί άλυσιδωτές έπέτειοι τών

27. *Ο.π.*, σμ. 5.

28. *Ο.π.*, σμ. 5.

29. Φιλελεύθερη μεταρρύθμιση του Ίονίου Συντάγματος, έλευθεροτυπία, έξεγέρσεις χωρικών στην Κεφαλονιά, έμμετρες άπηχήσεις τών γεγονότων, κ.ά. Βλ., πρόχειρα, Γ.Θ. Ζώρας, *Έπισησιακά Μελετήματα*, τ. 4, Άθ. 1969, σ. 227-262, Γ.Π. Σαββίδης, «Έλληνικός Ρομαντισμός: 1830-80 (Σχεδίασμα για ένα Χρονολόγιο)», *Νέα Έστία* 110 (Χριστούγεννα 1981 [= Τά Έκατόν Πενήντα Χρόνια του Έλληνικού Ρομαντισμού...]) 297-298.

Για τίς έπιπτώσεις σύγχρονων ευρωπαϊκών γεγονότων σέ άλλα κείμενα του Σολωμού βλ. και Στ. Άλεξίου, *δ.π.*, σμ. 1, σ. 22 κ.έ.

30. Βλ., πρόχειρα, Α. Camaritano - Cioran, «Les Iles Ioniennes de 1797 à 1807 et l'espoir du courant philofrançais parmi les Grecs». *Πρακτικά Τρίτου Πανιωνίου Συνεδρίου...*, τ. 1, Άθ. 1967, σ. 88-89, Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Άθ., «Έρμής», 41984, σσ. 53, 438, Έλλη-

πενήντα χρόνων από τις σχετικές έφτανησιώτικες τελετουργίες (1797), τών πενήντα χρόνων από τή γέννηση του ίδιου του ποιητή (1798) και τών εξήντα χρόνων τής Γαλλικής Έπανάστασης (1789)³¹.

Πρέπει, παρ' όλα αυτά, νά αναγνωρίσουμε ότι τά σωζόμενα κείμενα του λεγόμενου «Carmen Seculare» δέν φαίνεται νά επιτρέπουν μιά «πατριωτική - έθνική» έρμηνεία, μέ τό εύρύτατο μάλιστα περιεχόμενο πού δεχόταν ό Πολυλάς ή και άρκετοί μεταγενέστεροι άναγνώστες και κριτικοί. Η έρμηνεία αυτή έπαληθεύεται, αντίθετα, άπερίφραστα, σέ άλλα σολωμικά κείμενα τής έποχής, άνάμεσα στά όποια και τό πεζό ίταλικό «Σχεδιάσμα» γιά τούς «σκοτωμένους τής Ελλάδας», στό όποιο, όμως, δέν μäs έχουν παραδοθεί άλλα ίταλικά ή έλληνικά κείμενα. Οί δισταγμοί τών πρώτων έκδοτών του λεγόμενου «Carmen Seculare» θά επέτρεπαν ίσως νά υποθέσει κανείς ότι, στίς άναμνήσεις - μαρτυρίες του Πολυλά και του Κουαρτάνου, ό συνδυασμός τών εικόνων του «δέντρου μέ τά φύλλα - ψυχές», τής δέησης κτλ. του «Σχεδιασματος» αυτού συγγέονται μέ τό «άπόσπασμα» του «μυστικού δέντρου» τών κειμένων του άτιπλου έργου πού βρήκαν στά κατάλοιπα του Σολωμού και θέλησαν νά ταυτίσουν και νά χαρακτηρίσουν. Θά μπορούσε, άραγε, νά πει κανείς ότι τό «Σχεδιάσμα» αυτό είναι τό κατά Πολυλά (και λοιπούς) πατριωτικό «Carmen Seculare»;

ε. Άνεξάρτητα από τις σημερινές ένστάσεις μας γιά μιά στενά πατριωτική-έθνική έρμηνεία του λεγόμενου «Carmen Seculare», δέν μπορούμε, ώστόσο, νά άποκλείσουμε τό ότι, σέ σύγχρονους μέ τόν Σολωμό Έλληνες συγγραφείς, θεματικά στοιχεία άνάλογα μέ έκείνα τής πρώτης και δεύτερης «ένότητας» του έργου ένδέχεται νά εμφάνιζαν συνδυασμένους, και όχι μεμονωμένους, τούς θρησκευτικούς / μυστικιστικούς / λυρικούς και τούς πατριωτικούς / έθνικούς συμβολισμούς. Τό ζήτημα άπαιτεί, βέβαια, συστηματική διερεύνηση: πάντως, γιά δύο από τά στοιχεία τής πρώτης ένότητας του έργου, τό «δέντρο» και τό «πολυκάντηλο», θά άρκοϋσε, ίσως, νά σκεφτούμε τά επανειλημμένα, περίπου σύγχρονα μέ τά σολωμικά, όμόλογα

νικός Ρωμαντισμός, Άθ., «Έρμής», 1982, σσ. 83, 509 (όπου και άλλη διβλιογραφία).

Γιά τις κυριότερες προσολωμικές λογοτεχνικές πραγματώσεις θά άξιζε νά θυμηθούμε τή στρ. 35 του «Ύμνου εις τήν περίφημον Γαλλίαν, τόν άρχιστράτηγον Βοναπάρτην και τόν στρατηγόν Γεντίλλην» («και σου όρκίζομεν όμάδι, / στό φυτόν τσ' Έλευθερίας...») του Άντώνιου Μαρτελάου, τήν άπάντηση του Νικόλαου Λογοθέτη-Γούλιαρη («Παρωδία του Ύμνου του Μαρτελάου», στρ. 35: «και σου όρκίζομεν όμάδι, / στό φυτόν τής πονηρίας...»), τήν έμμεση, ίσως, αναφορά τής «Πολιτικής Σάτιρας» του Κουτούζη (στρ. 19-20) και τό διεξοδικότερο τέλος του «Θούριου» του Νικόλαου Κούρτσολα («Ζήτω ή Δημοκρατία! / Και τό δέντρο έλευθερίας / τής κοινής σας ώφελείας / και παντού άς φυτευθή // κι' άς ποτίζεται συχνάκις / μέ τής άρετής τήν δρόσο, / τό δεδοξασμένο τόσο / και πολλά επαινετό»).

31. Όσο κύρος μπορεί νά έχει μιά τέτοια υπόθεση, άλλο τόσο κύρος πρέπει νά αναγνωρίσουμε ότι ένδέχεται νά έχει ή υπόθεση πώς ό ώρμος Σολωμός, στό λεγόμενο «Carmen Seculare», μπορεί νά μελετηθεί ως ένας ποιητής - άνταγωνιστής μεγάλων Ευρωπαϊών συντεχνητών του, προγενεστέρων και συγχρόνων (του Όρατίου του «Carmen Saeculare» του Dante τών δέντρων τής Κόλασης: τών Milton, Blake, Novalis, Byron, κ.ά., τών δέντρων του Παραδείσου, του μυστηρίου ή του θαύματος: τών προγενέστερων Έλλήνων ποιητών τών δέντρων τής έλευθερίας).

Τό έλκυστικό αυτό ζήτημα χρειάζεται, φυσικά, πολύ εύρύτερη διερεύνηση και άλλη άνεση χώρου.

σημεία από τὰ πεζά *Ὅραματα καὶ Θάματα* τοῦ Μακρυγιάννη (ὁ οὐρανοκατέβητος φωτεινὸς πλάτανος καί, κυρίως, ὁ θεοδώρητος φωτεινὸς πολυέλαιος-στύλος μὲ τὴν ἐπίμονη παρουσία του, τὰ δέντρα-βασιλείες, κ. ἄ.)³², ἐνῶ, λίγο ἀργότερα, τὴν πλούσια ποικιλία τῶν φυσικῶν, ἀλλὰ καὶ ἀφύσικων, στοιχειωμένων καὶ μεταφορικῶν δέντρων τοῦ Βαλαωρίτη³³.

Ὅλο αὐτὸ τὸ «περιρρέον» εἰκονοπλαστικὸ θεματικὸ στερέωμα θὰ μποροῦσε, ἴσως, ὡς ἓνα βαθμὸ, νὰ ἐξηγήσει καὶ τὴν τροπὴ πού ἦταν εὐλογο νὰ πάρει, ἀπὸ τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1850 κ. ἔ., ἡ ἐρμηνεῖα τοῦ λεγόμενου «Carmen Seculare».

ζ. Μιά πρόχειρη, καὶ ὀψωσδήποτε μὴ ἐξαντλητικὴ ἀνίχνευση δείχνει ὅτι οἱ λογοτεχνικὲς ἀπηχήσεις τοῦ λεγόμενου «Carmen Seculare» σὲ μεταγενέστερους, Ἑφτανησιῶτες καὶ μὴ, Ἑλληνες λογοτέχνες ὀρίζουν, σαφῶς, μὲ σπάνιες ἐξαιρέσεις, μιὰ περιοχὴ πατριωτικῶν-ἐθνικῶν ἐρμηνεῶν. Ἀπὸ τὸν ἰδανιστὴ Μαβίλη³⁴ ὡς, τουλάχιστον, τὸν ἱεροφαντικὸ Σικελιανὸ τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων³⁵, τὰ δείγματα δηλώνουν τὴ δραστηριτικὴ ἐπιβίωση τῆς κοινόχρηστης ἐρμηνεῖας τοῦ ἔργου.

Ὡστόσο, στὶς ἐξαιρέσεις, πού βρῖσκουν τὸν τρόπο νὰ ξεφεύγουν ἀπὸ τὸν κλοιὸ τῆς εὐκαιριακῆς πατριωτικῆς ἐξαρσης³⁶, συγκαταλέγεται ἓνα, τουλάχιστον, δείγμα τῶν πολὺ εὐρύτερων προβληματισμῶν τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα μας. Πρόκειται γιὰ τὸν παλαμικὸ «Ὕμνο γιὰ τ' ἄγαλμα πού στήθηκε τοῦ Σολωμοῦ στὴ Ζάκυθο» (1902)³⁷, πού παραπέμπει σαφῶς στὸ λεγόμενο «Carmen Seculare» ἤδη μὲ τὸ τετράστιχο μὸτο του. Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι στὸ κείμενο αὐτὸ ἡ εἰκονοποιία τοῦ σολωμικοῦ ἔργου, χωρὶς νὰ ἀποσυνδέεται ἐντελῶς ἀπὸ τὴν «ἐθνικὴ» ἐρμηνεῖα, ἀπελευθερώνεται σημαντικὰ, ἔτσι ὥστε νὰ δηλώνει ἢ νὰ ὑποδηλώνει πολὺ περισσότερο πράγματα.

Ἀλλὰ οἱ λογοτεχνικὲς «τύχες» τοῦ σολωμικοῦ ἔργου ὡς, τουλάχιστον, τὸ *Φωτό-*

32. Στρατηγοῦ Μακρυγιάννη *Ὅραματα καὶ Θάματα*, Εἰσαγωγή, Κείμενο, Σημειώσεις Α.Ν. Παπακώστα, Ἀθ., «Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζῆς», 1983, σσ. 53, 61, 70, 80-81, 85, 87, 88, 95, 99 κ. ἔ., 102 κ. ἔ., 129, 203, κ. ἄ.

33. Τὸ ὕλικό χρειάζεται διεξοδικότερη παρουσίαση καὶ κατάταξη (πρβ. «Ὁ Δῆμος καὶ τὸ Καρυοφύλλι του», «Ὁ Κατσαντώνης», «Εὐθύμιος Βλαχάδας», «Τὸ Ξεριζωμένο Δέντρο», «Τὸ Σήμαντρον», «Ἐπὶ τῶ θανάτῳ Ἀντωνίου Κόνδαρη...», «Ἡ Ἀγραμπέλη», *Ἡ Κυρὰ Φροσύνη, Ἀθανάσης Διάκος, Φωτεινός*, κ. ἄ.).

34. Πρβ., π.χ., τὰ ποιήματα «Ἰάκωβος Πολυλάς» καὶ «Χάρρις». Ἀπὸ τὸν Μαβίλη δὲν λείπουν, πάντως, καὶ ἀπηχήσεις πολὺσημες («Νύχτα», «Ἄπιτλον»).

35. Πρβ., π.χ., τὴν «Πρῶτη Λειτουργία» (1913), ἓνα πολὺ ἐνδιαφέρον κείμενο πού ἀφομοιώνει τὴν «Ode per prima messa» καὶ τὰ ὁμόθεμα ἰταλικά σονέτα τῆς νεανικῆς περιόδου, ἐνῶ, παράλληλα, δραματοποιεῖ τὴν εἰκονοποιία τοῦ λεγόμενου «Carmen Seculare» καὶ ἄλλων σολωμικῶν κειμένων.

Οἱ σολωμικὲς ἀναφορὲς τοῦ Σικελιανοῦ εἶναι, βέβαια, ἓνα μείζον ζήτημα. Θυμίζω ὅτι ἔμμεση μνεῖα τοῦ λεγόμενου «Carmen Seculare» ἀπαντᾷ ἀκόμη καὶ στὸ τελευταῖο (;) πεζὸ κείμενο τοῦ συγγραφέα (*Ἄγγελου Σικελιανοῦ Πεζὸς Λόγος*, τ. 5, Φιλολ. ἐπιμ. Γ.Π. Σαβδίδη, Ἀθ., «Ἴκαρος», 1985, σ. 268), ὅπου τὸ «δέντρο» τοῦ ποιήματος παραλληλίζεται μεταφορικὰ μὲ τὸ ἑλληνικὸ δημοτικὸ τραγούδι.

36. Πρβ., π.χ., ἤδη ἀπὸ τὸ παλαμικὸ ποίημα «Ἀπόκρυφον Εὐαγγέλιον» τοῦ 1892 (*Κωστὴ Παλαμᾷ Ἄπαντα*, ὁ.π., σμ. 5, τ. 1, σ. 306-311).

37. *Ὁ.π.*, τ. 5, σ. 328-333.

δεντρο τοῦ Ἑλύτη, θά ἦταν ἓνα εὐρύ ζήτημα λογοτεχνικῆς κριτικῆς καί ἱστορίας τῆς λογοτεχνίας, πού ἐδῶ μπορεῖ ἀπλῶς καί μόνο νά ὑποτυπωθεῖ.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης